

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM ADALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA
İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

DEMET YÖRÜK

İstanbul, 2008

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM ADALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA
İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

DEMET YÖRÜK

Danışman: Prof. Dr. Nurdan Aslan

İstanbul, 2008

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı ULUSLARARASI İKTİSAT Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi DEMET YÖRÜK'ün TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA İLİŞKİSİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 07.07.2008 tarih ve 2008-11/25 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 28.10.2008

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. NURDAN ASLAN

2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. MEHMET ŞİŞMAN

3) Jüri Üyesi : PROF. DR. GÜRBÜZ GÖKÇEN

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Demet Yörük
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: Uluslararası İktisat
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Nurdan Aslan
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Temmuz 2008
Anahtar Kelimeler	: Dış Ticaret Hadleri, Kalkınma

ÖZET

TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA İLİŞKİSİ

Küreselleşmenin yaşandığı günümüzde, dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı yaygın bir görüştür. Bu yüzden ekonomi teorilerinde dış ticaret ve kalkınma en çok incelenen konular arasında yer almaktadır. Ülkelerin ekonomik ilişkilerinin ve bağlantılarının giderek arttığı günümüzde mal hareketlerinde ciddi artışlar olmaktadır. Dış ticarete konu olan malların fiyatlarında zaman içinde meydana gelen değişimler, taraf ülkeleri avantajlı veya dezavantajlı durumlarla karşı karşıya bırakması dış ticaret hadleri kavramının önemini arttırmıştır. Dış ticaret hadleri kavramı, iktisadi çözümlenelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır.

Dış ticaret hadleri, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler ile ticaret yaparak iktisadi kalkınmalarını sağlama çabalarında en çok tartışılan konular arasında yerini korumakta olup bu çalışmada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi, literatürde bulunan çeşitli görüşlere yer verilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği konusunda bir çok tartışma olmakla birlikte kesin bir yargı bulunmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak dış

ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanakların yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir.

Küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret olmadan kalkınmalarını gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Yani geçmişteki şartları göz önüne alarak, gelecekte de ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişeceğini ileri sürerek uzun dönemli kesin yargılara varmak yanıltıcı olacaktır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Demet Yörük
Field	: Economics
Programme	: International Economics
Supervisor	: Professor Nurdan Aslan
Degree Awarded and Date	: Master-July 2008
Keywords	: Terms of Trade, Development

ABSTRACT

THE TERMS OF TRADE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE DEVELOPMENT IN THEORY AND PRACTICE

Today while the globalization is being lived it is common thought that development can not be made without foreign trade. Therefore foreign trade and development are one of the most analyzed subjects in the economic theories. At the present days while economic relationships and connections of countries raise, the goods movements also increase seriously. In the length of time changes at the prices of the goods that organized by the foreign trade, facing side countries into advantageous or disadvantageous situations, makes terms of trade more important. The terms of trade is used in the economic analyses especially analyzing foreign economic relationships of developing countries.

The terms of trade keeps its position that one of the most argued subjects in the economical development efforts of underdeveloped countries trading with the developed countries. In this study, terms of trade and its relationship with development have been tried to analyze by referring to various concepts in the literature.

Although there is a lot of arguments about that in the long period terms of trade progressed against underdeveloped countries there is no absolute decision. Afterwards the world War Second, the studies regarding the subject got results that mostly terms of

trade progressed against underdeveloped countries or it is insufficient that statistical and theoretical indications concerning long period tendency of terms of trade.

In the world which has globalization that reaches enormous dimensions it is not possible to perform development for underdeveloped countries without foreign trade. In other words by taking into consideration past circumstances, in the long period it will not be correct to come to a absolute conclusion that in the future the terms of trade will progress against underdeveloped countries.

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Demet Yörük
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: Uluslararası İktisat
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Nurdan Aslan
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Temmuz 2008
Anahtar Kelimeler	: Dış Ticaret Hadleri, Kalkınma

ÖZET

TEORİDE VE UYGULAMADA DIŞ TİCARET HADLERİ VE KALKINMA İLİŞKİSİ

Küreselleşmenin yaşandığı günümüzde, dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı yaygın bir görüştür. Bu yüzden ekonomi teorilerinde dış ticaret ve kalkınma en çok incelenen konular arasında yer almaktadır. Ülkelerin ekonomik ilişkilerinin ve bağlantılarının giderek arttığı günümüzde mal hareketlerinde ciddi artışlar olmaktadır. Dış ticarete konu olan malların fiyatlarında zaman içinde meydana gelen değişimler, taraf ülkeleri avantajlı veya dezavantajlı durumlarla karşı karşıya bırakması dış ticaret hadleri kavramının önemini arttırmıştır. Dış ticaret hadleri kavramı, iktisadi çözümlenelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır.

Dış ticaret hadleri, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler ile ticaret yaparak iktisadi kalkınmalarını sağlama çabalarında en çok tartışılan konular arasında yerini korumakta olup bu çalışmada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi, literatürde bulunan çeşitli görüşlere yer verilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği konusunda bir çok tartışma olmakla birlikte kesin bir yargı bulunmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanakların yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir.

Küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret olmadan kalkınmalarını gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Yani geçmişteki şartları göz önüne alarak, gelecekte de ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişeceğini ileri sürerek uzun dönemli kesin yargılara varmak yanıltıcı olacaktır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Demet Yörük
Field	: Economics
Programme	: International Economics
Supervisor	: Professor Nurdan Aslan
Degree Awarded and Date	: Master-July 2008
Keywords	: Terms of Trade, Development

ABSTRACT

THE TERMS OF TRADE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE DEVELOPMENT IN THEORY AND PRACTICE

Today while the globalization is being lived it is common thought that development can not be made without foreign trade. Therefore foreign trade and development are one of the most analyzed subjects in the economic theories. At the present days while economic relationships and connections of countries raise, the goods movements also increase seriously. In the length of time changes at the prices of the goods that organized by the foreign trade, facing side countries into advantageous or disadvantageous situations, makes terms of trade more important. The terms of trade is used in the economic analyses especially analyzing foreign economic relationships of developing countries.

The terms of trade keeps its position that one of the most argued subjects in the economical development efforts of underdeveloped countries trading with the developed countries. In this study, terms of trade and its relationship with development have been tried to analyze by referring to various concepts in the literature.

Although there is a lot of arguments about that in the long period terms of trade progressed against underdeveloped countries there is no absolute decision. Afterwards the

world War Second, the studies regarding the subject got results that mostly terms of trade progressed against underdeveloped countries or it is insufficient that statistical and theoretical indications concerning long period tendency of terms of trade.

In the world which has globalization that reaches enormous dimensions it is not possible to perform development for underdeveloped countries without foreign trade. In other words by taking into consideration past circumstances, in the long period it will not be correct to come to a absolute conclusion that in the future the terms of trade will progress against underdeveloped countries.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

TABLO LİSTESİ	v
KISALTMALAR	vi
1. GİRİŞ	1
2. DIŞ TİCARET HADLERİNE GENEL BAKIŞ	3
2.1. Dış Ticaret Hadleri Tanımları.....	4
2.1.1. Mal Değişimini Dikkate Alan Ticaret Hadleri.....	4
2.1.1.1. Net Değişim Ticaret Hadleri.....	4
2.1.1.2. Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri.....	6
2.1.1.3. Gelir Ticaret Hadleri.....	7
2.1.2. Faktör Değişimini Dikkate Alan Ticaret Hadleri.....	8
2.1.2.1. Tek Faktörlü Ticaret Hadleri.....	8
2.1.2.2. Çift Faktörlü Ticaret Hadleri.....	9
2.1.3. Faydalılığı Dikkate Alan Ticaret Hadleri.....	9
2.1.3.1. Reel Maliyet Ticaret Hadleri.....	10
2.1.3.2. Fayda Ticaret Hadleri.....	11
2.2. Dış Ticaret Hadleri Kavramının Önemi.....	11
2.3. Dış Ticaret Hadlerinin Yorumu.....	15
2.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Önemi.....	16
3. KALKINMA KAVRAMINA GENEL BAKIŞ	18
3.1. Kalkınma ve Kalkınma İktisadı.....	18
3.1.1. Genel Olarak Kalkınma.....	19
3.1.2. Kalkınma İktisadını Hazırlayan Uluslararası Koşullar.....	20
3.2. Kalkınma İktisadının Teorik Temelleri.....	21
3.2.1. Aydınlanma Düşüncesi ve Modernleşme Teorisi.....	21

3.2.2. Kalkınma İktisadının Öncüleri.....	23
3.2.2.1. Klasik İktisatçılar.....	23
3.2.2.2. J. M. Keynes.....	25
3.2.2.3. R. Harrod ve E. Domar.....	26
3.2.3. Öncü Kalkınma Teorileri.....	28
3.2.3.1. Yapısal Değişme ve Basit Aşama Teorisi.....	28
3.2.3.2. H. B. Chenery ve S. Kuznets'in Katkıları.....	30
3.2.4. Ortodoks Neoklasik Kalkınma Teorileri.....	33
3.2.4.1. Büyük İtiş Teorisi.....	34
3.2.4.2. Kapalı Çember Teorisi.....	38
3.2.4.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi.....	40
3.2.4.3.1. Ekonomik İkilik.....	41
3.2.4.3.2. Sosyal İkilik.....	44
3.2.4.4. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi.....	45
3.2.4.4.1. Geleneksel Toplum.....	46
3.2.4.4.2. Hazırlık Aşamasındaki Geçiş Toplumu.....	47
3.2.4.4.3. Kalkış (Take-Off) Aşaması.....	48
3.2.4.4.4. Olgunluk Aşaması.....	49
3.2.4.4.5. Kitle Tüketim Çağı.....	50
3.2.4.5. Dengeli ve Dengesiz Büyüme Stratejileri.....	53
3.2.4.5.1. Dengeli Büyüme.....	53
3.2.4.5.2. Dengesiz Büyüme.....	59
3.2.4.6. Azgelişmişliği Uluslararası Teorilerle Açıklayan Teoriler.....	65
3.2.4.6.1. İçer Dönük Sanayileşme Teorisi.....	65
3.2.4.6.2. Bağımlılık Teorisi.....	69
3.2.4.7. Neoliberal Kalkınma Teorileri.....	75
4. DIŞ TİCARETİN KALKINMA AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	78
4.1. İktisadi Kalkınma ve Uluslararası Ticaret.....	78
4.2. İktisadi Kalkınma ve Klasik Dış Ticaret Kuramı.....	79

4.2.1. Klasik Dış Ticaret Kuramına Yöneltilen Eleştiriler.....	81
4.2.1.1. Kuramın Statik Denge Özelliği Göstermesi.....	82
4.2.1.2. Faktör Fiyatlarının Farklılaşması.....	83
4.2.1.3. İktisadi Gelişmenin Dışa Bağlı Kılınması.....	83
4.2.1.4. Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomi İle B Bütünleşmesi.....	84
4.2.1.5. Gösteriş Etkisi ile Tüketimin Artması.....	86
4.2.1.6. Dış Ticaret Hadlerinin Tek Yanlı İşlemesi.....	86
4.3. Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı ve Değişen Koşullar.....	87
4.3.1. Temel Model.....	87
4.3.2. Üretim Faktörleri Arzındaki Değişmeler.....	88
4.3.2.1. Etkisiz (Yansız) Faktör Değişmesi.....	89
4.3.2.2. İhracat Artırıcı Faktör Değişmesi.....	89
4.3.2.3. Ticaret Önleyici Faktör Değişmesi.....	89
4.3.2.4. Süper İhracat Artırıcı Faktör Değişmesi.....	90
4.3.2.5. Süper Ticaret Önleyici Faktör Değişmesi.....	90
4.3.3. Teknolojik Değişmeler.....	91
4.3.3.1. Etkisiz (Yansız) Teknolojik Değişme.....	91
4.3.3.2. Emek Tasarruf Edici Teknolojik Değişme.....	92
4.3.3.3. Sermaye Tasarruf Edici Teknolojik Değişme.....	92
4.3.4. Tüketim Değişmesi.....	93
4.3.4.1. Etkisiz (Yansız) Tüketim Değişmesi.....	93
4.3.4.2. Ticaret Artırıcı Tüketim Değişmesi.....	93
4.3.4.3. Ticaret Azaltıcı Tüketim Değişmesi.....	93
4.3.5. Üretim ve Tüketimin Ortak Etkileri.....	94
4.4. Azgelişmiş Ülkeler ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı.....	95
4.4.1. Faktör Donanımı ile İlgili Özellikler.....	96
4.4.2. Talep Yapısındaki Değişmeler.....	97
4.4.2.1. Leontief Çelişkisi.....	97
4.4.2.2. Kravis Modeli.....	98
4.4.2.3. Linder Modeli.....	99
4.4.3. Üretim Yapısı ve Teknolojik Değişmeler.....	101

5. DIŞ TİCARET HADLERİ, KALKINMA İLİŞKİSİ ve DIŞ TİCARET HADLERİNİN TÜRKİYE’DEKİ GELİŞİM SÜRECİ	104
5.1. Dış Ticaret Hadleri ve İktisadi Kalkınma.....	104
5.2. Dış Ticaret Hadlerini Etkileyen Faktörler.....	105
5.3. Dış Ticaret Hadleri ve İhracatın Satınalma Gücü.....	107
5.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi.....	109
5.4.1. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi İle İlgili Görüşler.....	109
5.4.2. Dış Ticaret Hadlerinin Bozulma Nedenleri.....	117
5.4.2.1. İlkel Madde Talep Esnekliğinin Düşük Olması.....	117
5.4.2.2. Verimlilik Artışlarının Farklı Dağılımı.....	117
5.4.2.3. Konjonktür Dönemlerde İlkel Maddeler İle Sınai Ürün Fiyatlarının Farklılığı.....	118
5.4.2.4. Tarımsal Ürün Arzının Esnek Olmaması.....	118
5.5. Dış Ticaret Hadlerinin Türkiye’deki Gelişim Süreci.....	119
6. SONUÇ	125
KAYNAKLAR	129

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1	:Dış Ticaret Hadleri Trendi ile İlgili Farklı Görüşlerdeki Yazarların Sınıflandırılması.....	115
Tablo 2	:Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Arasındaki Değişmelerinin Nedenleri.....	116
Tablo 3	:Ticaret Dengesi.....	120
Tablo 4	:1973-83 Arasında Türkiye'nin Safî ve Gelir Dış Ticaret Hadleri (1973=100) ve GSMH'nın Oranı Olarak Kayıpları (%).....	122
Tablo 5	:Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri.....	124

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
CIF	Cost, Insurance and Freight
DTH	Dış Ticaret Hadleri
ECLA	The Economic Commission for Latin America
FOB	Free On Board
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IBRD	International Bank for Reconstruction and Development
ILO	International Labour Organization
IMF	International Monetary Fund
NICs	New Industrialized Countries
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UN	United Nations
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
v.d.	Ve diğerleri

1. GİRİŞ

Kalkınma sürecinde dış ticaretin çok önemli bir yeri vardır. Hatta küreselleşmenin yaşandığı günümüzde, dış ticaretin katkısı olmadan kalkınmanın sağlanamayacağı yaygın bir görüştür. Bu yüzden ekonomi teorilerinde dış ticaret ve kalkınma en çok incelenen konular arasında yer almaktadır.

Ekonomik kalkınma ülkelerin iç dinamiklerine bağlı bir olgudur. Dış ticaret bu dinamiklerin çalışmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Ülkelerin ekonomik ilişkilerinin ve bağlantılarının giderek arttığı günümüzde mal hareketlerinde ciddi artışlar olmaktadır. Dış ticarete konu olan malların fiyatlarında zaman içinde meydana gelen değişimler, taraf ülkeleri avantajlı veya dezavantajlı durumlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Dış ticaret hadlerindeki değişimleri iyi takip eden ülkeler, kaynak dağılımlarını bu değişimlere göre yeniden ayarlamak fırsatını bulabildikleri takdirde kazançlı çıkmaktadırlar.

Az gelişmiş ülkelerin dış kaynak ihtiyacı, kalkınma hızlarını önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Ülkeler için GSMH bir refah göstergesi olmakla birlikte dış ticaret haddi de refah göstergesi olarak kabul edilmektedir. Dış ticaret hadlerinin ülke lehine değişmesi ile sağlanan ek kaynakların ekonomik kalkınma hızını yükseltebileceği doğrultusunda görüşler mevcuttur.

Uluslararası iktisat teorisinde önemli olan dış ticaret hadleri kavramı, iktisadi çözümlenelerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış iktisadi ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır. Dış ticaret hadlerindeki bir yükselme, uluslararası piyasada satın alma gücünü arttıracak için reel milli gelir üretimden daha hızlı artar. Belli bir miktar ihracat karşısında daha fazla miktarda ithalat yapmanın mümkün olduğu ve sermaye teçhizatına harcanabilecek kalkınma fonlarının arttığı anlamına gelen bu gelişme ülkenin ekonomik kalkınmasını kolaylaştırır.

İhracat fiyatlarındaki düşme veya ithalat fiyatlarındaki yükselme sonucunda dış ticaret hadlerinde bozulma meydana geliyor ise, bu gelişme ülkenin dış piyasalardaki

satın alma g¼c¼n¼ ve ithalat kapasitesini azaltacağından iktisadi kalkınmayı yavaşlatıcı etkiler meydana gelir.

Dış ticaret hadleri, az gelişmiş ÷lkelerin gelişmiş ÷lkelerle ticaret yaparak iktisadi kalkınmalarını sağlama çabalarında en çok tartışılan konular arasında yerini korumakta olup bu çalışmada dış ticaret hadleri ve kalkınma ilişkisi, literatürde bulunan çeşitli görüşlere yer verilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm çalışmanın giriş kısmıdır. İkinci bölümde çeşitli dış ticaret hadleri kavramlarına, dış ticaret hadlerinin yorumlanmasına ve önemine yer verilip ayrıca gelişmekte olan ÷lkeler açısından önemine de değinilmiştir. Üçüncü bölüm kalkınma kavramına ayrılmış olup, bu bölümde kalkınma iktisadının ortaya çıkışına, öncülerine ve kalkınma teorilerine yer verilmiştir. Dördüncü bölüme dış ticaretin kalkınma açısından incelenmesi konu olmuştur. Beşinci bölümde dış ticaret hadleri, kalkınma ilişkisi ve dış ticaret hadlerinin Türkiye'deki gelişim süreci yer almaktadır. Altıncı bölüm olarak da çalışmanın sonuç kısmı bulunmaktadır.

2. DIŞ TİCARET HADLERİNE GENEL BAKIŞ

Gelişme problemlerinin incelenmesinde üzerinde en çok durulan kavramlardan biri de dış ticaret hadleridir. Bunun sebepleri arasında az gelişmiş dediğimiz ũlkelerin çoğunda dış ticaretin milli gelirdeki nisbi öneminin fazla olmasının ve dolayısıyla dış ticaret hadleri değişmelerinin kapital birikimini ve toplum refahını etkilemesini sayabiliriz. Ayrıca, dış ticaret yoluyla az gelişmiş ũlkelerden bir gelir transferi olduğuna dair iddialar bu kavramın önemini arttırmıŐtır¹.

Çeşitli dış ticaret hadleri tanımları olmakla birlikte, en basit tanımıyla dış ticaret hadleri, ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranı olarak tanımlanmaktadır. Dış ticaret haddi, ticaret Őartlarında zamanla meydana gelen deĐiŐikliĐi gösteren bir endeks sayı karŐılaŐtırmasıdır². Değişme bir temel (baz) yılına göre ölçölmektedir. Dış ticaret hadleri ithalatın ihracat koşullarında ölçölen fırsat maliyetini yansıtır³.

Gerçekte ticarete bulunan iki ũlke uzmanlaşma sonucu tek bir değişim oranına sahip olurlar. Yani her iki ũlkede de üretim imkanları eğrisi ile tüketim kayıtsızlık eğrisinin teğet olduğu noktadan geçen değişim (fiyat) doğruları birbirlerine paraleldir. Bu doğruların belirttikleri değişim oranına ticaret hadleri denir. Bu kavram ilk önce Ricardo ve Mill tarafından ortaya atılmıştır. Ticaret hadleri terimini ise ilk kullanan Marshall olmuŐtur⁴.

Dış ticaret hadleri, dış ticaret kazanç ve kayıplarını ölçmek için kullanılır. Dış ticaretten kazançlı mı yoksa zararlı mı çıkılacağı, satılan malların fiyatlarındaki değişmeler ile satın alınan malların fiyatlarındaki değişmelere bağlıdır. belirli bir baz yılına göre bir ũlkenin ihraç malları fiyatları pahalılaŐmıŐ, ithal malları fiyatları ucuzlamıŐ ise o ũlke dış ticaretten kazançlı çıkar.

¹ Necati Mumcu, **Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969, ss.75-76.

² A. Myrick Freeman III, **International Trade: An Introduction to Method and Theory**, Published by Harper & Row, New York, 1971, s.84.

³ İlker Parasız, **İktisada Giriş: Prensipler ve Politika**, Genişletilmiş Beşinci Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998, s. 457.

⁴ Onur Kumbaracıbaşı, **Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1976, s.78.

Dış ticaret hadleri, ticaretten elde edilen gelirlerin ticaret yapan ülkeler arasında nasıl paylaşıldığını da gösterir⁵. Bir ülkenin ticaretinin kötüye doğru mu yoksa iyiye doğru mu gittiğini belirlemek için o ülkenin ithalat ve ihracat endekslerine başvurarak belli bir süre içinde dış ticaret hadlerini mukayese etmek gerekir. Belirli bir süre içinde incelenen ticaret haddi, bir ülkenin diğer ülkelerle olan ticari durumunu gösteren en iyi yoldur. Bir ülkenin hangi ülke ile ticaret yaparsa daha karlı çıkacağını belirlemesi için dış ticaret hadleri rakamlarının ülkelere göre ayrımını yapmak daha faydalı olacaktır⁶.

Dış ticaret hadleri, kullanımları sırasında ortaya çıkan türlü güçlükler yüzünden eleştirilere uğramıştır. Bu güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla iktisatçılar değişik dış ticaret hadleri kavramları ileri sürmüşlerdir. Bu kavramların bir kısmı mallar arasındaki değişim oranı ile bir kısmı da üretim faktörlerinin değişimi ve fayda analizleri ile ilgilidir⁷.

2.1. Dış Ticaret Hadleri Tanımları

2.1.1. Mal Değişimini Dikkate Alan Dış Ticaret Hadleri Tanımları

Mal değişimini dikkate alan tanımlar, üretilen mal ve hizmetlerin uluslararası değişimine dayanmaktadır.

2.1.1.1. Net Değişim Ticaret Hadleri

Taussing, değişim ticaret hadlerini göz önünde tutarak net ve gayrisafi olmak üzere ikili bir ayrım yapmıştır⁸.

Net değişim ticaret hadleri, dış ticaret hadleri kavramında esas alınan tanımdır. İhracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranına eşittir. Dış ticarete konu olan mallar çok sayıda olduğundan ihracat ve ithalat fiyatları endekslerle ifade edilir.

⁵ S. A. Ozga, **The Rate of Exchange and The Terms of Trade**, Aldine Publishing Company, Chicago, 1967, s.65.

⁶ Harry G. Brainard, **Uluslararası İlişkiler**, Çev. Osman Tekok, Ankara İktisadi İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1975, ss. 60-61.

⁷ Necati Mumcu, a.g.e., s.76.

⁸ F. W. Taussing, **International Trade**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1966, s.113.

$$N = P_x / P_m$$

N= Net Değişim Ticaret Hadleri

P_x= İhracat Fiyat Endeksi

P_m= İthalat Fiyat Endeksi

Formülden de anlaşıldığı gibi, ihracat fiyatları sabitken ithalat fiyatlarının düşmesi, ithalat fiyatları sabitken ihracat fiyatlarının artması durumunda net değişim ticaret hadleri ülkenin lehine döner. Her iki fiyat endeksi artmakla birlikte ihracat fiyatlarındaki artışın ithalat fiyatlarındaki artıştan daha büyük olması halinde de net değişim ticaret hadleri ülke lehine döner.

Net değişim hadlerinin ülkenin aleyhine dönmesi, o ülkenin dış ticaretten kazanç kaybına uğraması demektir. Söz konusu ülke belirli bir başlangıç yılına göre bir birim ithal malı elde edebilmek için eskisinden daha fazla miktarda ihraç malı vermek zorunda kalmaktadır. Ya da bir birim ihraç malı verdiğinde, eskisine göre daha az ithal malı elde eder. Dış ticaret hadleri lehine dönen bir ülke, dış ticaretten kazançlı çıkar.

Net ticaret hadleri, sadece mal alım satımını kapsadığından yalnızca nispi fiyat ilişkilerine dayanmaktadır. Bu durumda, ticarete bulunan taraflarda verimliliklerin farklı ölçülerde değişmesi yanıltıcı sonuçlar verebilir. Yani verimlilikleri daha hızlı artan ülkede maliyetler düşer ve ihraç fiyatlarını da düşürerek endeks aleyhte bir gelişme gösterir⁹.

Net değişim ticaret hadlerinin, ticaret pozisyonlarındaki kısa dönemli değişimleri göstermek için yararlı bir araç olduğu genellikle kabul görmüştür. Ancak tek başına ticaretten doğan kazanç ve kayıpları ifade edecek bir araç olmadığına ilişkin yoğun eleştirilere de uğramıştır.

⁹ Necati Mumcu, a.g.e., s.77.

2.1.1.2 Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri

Ticaret hadlerinin, ithalat hacim endeksinin ihracat hacim endeksine oranına gayri safi değişim ticaret hadleri adı verilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi bu kavram da Taussing tarafından literature katılmıştır.

$$G = Q_m / Q_x$$

G= Gayri Safi Değişim Ticaret Hadleri

Q_x = İhracat Miktar Endeksi

Q_m = İthalat Miktar Endeksi

Bu oranın yükselmesi, ülkenin belirli bir hacimdeki ihracatı karşılığında daha fazla ithalat yapabileceğini ifade eder. Eğer iki ülkeli teklif eğrileri analizinde olduğu gibi, dış ticaret yalnız mal hareketlerini kapsıyor ve ihracat sürekli ithalata eşitleniyorsa net değişim ticaret hadleri ile gayrisafi değişim ticaret hadleri kavramları birbirine eşit olur. Fakat gerçek hayatta mal ve hizmet akımlarının yanında uluslararası sermaye hareketlerinin de yer alması net ve gayrisafi değişim ticaret hadleri tanımları arasındaki özdeşliği ortadan kaldırır. Çünkü bu durumda ithalat hacmindeki bir değişme, yalnız mal ihracatının değil, ülkeye giren veya çıkan sermaye akımlarının da bir sonucu olabilir¹⁰.

Net değişim ticaret hadleri için geçerli olan eleştiriler gayri safi değişim ticaret hadleri için de geçerlidir. Ayrıca fiyat endekslerinin doğurduğu sakıncaları ortadan kaldırmak için düşünüldüğü halde bu amaca ulaşmak için yine bir endeks kullanılmaktadır¹¹.

¹⁰ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (10 Eylül 2007), s.2.

¹¹ Necati Mumcu, a.g.e., s.78.

2.1.1.3. Gelir Ticaret Hadleri

Gelir ticaret hadleri, net değişim ticaret hadlerinin yer vermediği dış ticaret hacmine yer verdiğinden net değişim ticaret hadleri ile ihracat hacim endeksinin çarpımına eşittir. Çünkü fiyat değişmelerinden ülkenin elde ettiği toplam kazanç ya da uğradığı toplam kayıp dış ticaret hacmine de bağlıdır. Ayrıca gelir ticaret hadleri, ihracat değer endeksinin, ithalat fiyat endeksine bölümü olarak da tanımlanabilir. Gelir ticaret hadleri kavramı Dorrance tarafından literature katılmıştır.

$$I = D_x / P_m = (P_x / P_m) * Q_x$$

I= Gelir Ticaret Hadleri

D_x = İhracat Değer Endeksi

Q_x = İhracat Hacim Endeksi

Gelir ticaret hadleri, ülkenin ithalat kapasitesini ihracat yoluyla açıkladığı için ihracatın satın alma gücünü göstermektedir. Bu yüzden bu tanımlamaya “*ihracata dayalı ithalat kapasitesi endeksi*” de denilmektedir¹². Gelir ticaret hadlerindeki bir değişme net değişim ticaret hadlerinde ve/veya ihracat hacmindeki değişmelerden ortaya çıkar. Birinde belirli bir oranda artış, ötekinde aynı oranda bir düşüş olursa gelir ticaret hadleri hiçbir değişme göstermez¹³.

Değişim ticaret hadleri ve gelir ticaret hadleri ülkedeki verimlilik değişmelerini dikkate almadığından ticaret kazançları bakımından fiyatlardaki değişmelerin verimlilikteki gelişmelerden kaynaklanıp kaynaklanmadığını belirlemek için faktör değişimini dikkate alan dış ticaret hadleri kavramlarına bakmak gerekir.

¹² Gerald Meier, **The international Economics of Development**, Published by Harper & Row, New York, 1968, s.42.

¹³ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

2.1.2. Fakör Değişimini Dikkate Alan Dış Ticaret Hadleri

Mal değişimini dikkate alan dış ticaret hadleri tanımlamaları verimlilik değişikliklerini dikkate almamıştır. Oysa verimlilikteki değişiklikler de ticaret hadlerini etkilemektedir. Örneğin net değişim ticaret hadleri ülkenin aleyhine dönmüş olsa bile, eğer verimlilikte bir artış varsa ve ihracat malları üretim maliyeti düşmüş ise, ülkenin refahı artmış olabilir¹⁴. Verimlilik değişikliklerini de dikkate alan tanımlar, faktör ticaret hadleri olarak ifade edilmektedir.

2.1.2.1. Tek Faktörlü Ticaret Hadleri

Net değişim ticaret hadlerinin, ihracat kesimindeki verimlilik endeksi ile çarpılmasından elde edilen tanıma tek faktörlü ticaret hadleri denir¹⁵.

$$S = (P_x / P_m) * V_x$$

S= Tek Faktörlü Ticaret Hadleri

V_x= İhracat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Tek faktörlü ticaret hadleri, ekonomik refahın bir göstergesi olarak dış ticaretten doğan kazançların gösterilmesinde iyi bir gösterge olmasına rağmen, uygulamada kaynakların verimlilik değişmelerinin hesaplanması güç olduğundan bu tanımın kullanımı yaygınlaşmamıştır.

Tek faktörlü ticaret hadlerindeki bir yükselme, ihracat sektöründe kullanılan bir birim girdi karşılığında daha fazla miktarda ithalat yapılabileceğini gösterir.

Üretim tekniklerinin geliştirilmesiyle beraber maliyet ve fiyatların düşürülmesi sonucunda net değişim ticaret hadleri ülke aleyhine değişir. Ancak bu değişim ülke refahının azalması anlamına gelmez. İleri teknoloji ile birlikte karlılığın artması nedeniyle ihracat hacmi genişleyecek, buna bağlı olarak muhtemelen ithalat kapasitesi

¹⁴ Erol İyibozkurt, **Uluslararası İktisat: Teori ve Politika**, Gözden geçirilmiş üçüncü baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, s. 109.

¹⁵ Ergün Kip, "Türkiye Dış Ticaret Hadleri", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

de artacaktır. Tek faktörlü ticaret hadleri lehine gelişen bir ülke, veri faktör stoku ile daha fazla ithalat yapabileceği için reel ulusal geliri artacaktır¹⁶.

2.1.2.2. Çift Faktörlü Ticaret Hadleri

Net değişim ticaret hadlerinin, verimlilik değişmelerini yansıtacak biçimde, hem ihracat hem de ithalat kesimleri için düzeltilmesine çift faktörlü ticaret hadleri denilmektedir.

$$D = (P_x / P_m) * (V_x / V_m)$$

D= Çift Faktörlü Ticaret Hadleri

V_m= İthalat Kesimindeki Verimlilik Endeksi

Çift faktörlü ticaret hadlerindeki bir yükselme, ihracat kesiminde kullanılan bir birim girdinin daha fazla miktarda yabancı girdi ile değiştirilebildiğini gösterir. Fakat bir ülke açısından önemli olan ihrac ettiği bir birim girdi karşılığında ne kadar yabancı girdi değil, ne miktarda ithal malı elde edebileceğidir. Bu nedenle tek faktörlü ticaret hadleri tanımı bu tanıma göre daha anlamlıdır.

Diğer dış ticaret hadleri kavramları gibi faktör ticaret hadleri de eleştirilere uğramıştır. İster tek faktörlü, isterse çift faktörlü olsun, faktör ticaret hadlerini hesaplamak çok güç, hatta imkansızdır. Bunun sebebi verimlilik endeksinin yapılmasının son derece güç olmasıdır. Ayrıca endeks sayılarının doğurduğu ciddi analitik zorluklar bu hadler için de geçerlidir¹⁷.

2.1.3. Faydalılığı Dikkate Alan Ticaret Hadleri

Bu gruba giren ticaret hadleri, “*reel maliyet ticaret hadleri*” ve “*fayda ticaret hadleri*” olmak üzere iki tanedir. Ticaretten elde edilen toplam kazanç miktarının

¹⁶ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

¹⁷ Necati Mumcu, s.82.

Faydası yoluyla analiz yapmak için faydalılığı dikkate alan ticaret haddi kavramları geliştirilmiştir.

2.1.3.1. Reel Maliyet Ticaret Hadleri

Reel maliyet ticaret hadleri, tek faktörlü ticaret haddi endeksi ile ihracat katsayılarının faydasızlık katsayıları endeksinin çarpımı ile elde edilir¹⁸. Bunu hesaplayabilmek için ihracat üretiminin içerdiği faydasızlığı hesaplamak gerekir.

$$R = S * E$$

R= Reel Maliyet Ticaret Hadleri

E= İhracatın Faydasızlık Katsayı Endeksi

Eğer E artarsa, elde edilen ithalatın her bir biriminin reel maliyetinin arttığını gösterir.

2.1.3.2. Fayda Ticaret Hadleri

İthal edilebilir malların ve kaynakların ihraç malları üretimine tahsisi ile tüketimi önlenen malların birim başına nispi faydalılığı dikkate alınırsa fayda ticaret haddi endeksi elde edilir. Bu endeks reel maliyet ticaret haddi endeksinin ithal edilebilir mallar ve vazgeçilen yurtiçi malların nispi faydalılık endeksi ile çarpılması yoluyla bulunur¹⁹.

$$F = R * (U_0^m / U_0^a)$$

F= Fayda Ticaret Hadleri

(U_0^m / U_0^a) = Vazgeçilen Yurt İçi Malların ve İthal Edilen Malların Nispi Faydalılık Endeksi

Bu formülde a vazgeçilen malları , m ithal edilen malları, U ise fayda endeksini temsil etmektedir. Reel maliyet ticaret haddi endeksi ile çarpım durumunda bulunan

¹⁸ Erol İyibozkurt, a.g.e., s.109.

¹⁹ Erol İyibozkurt, a.g.e., s.109.

ifade ise vazgeçilen yurt içi malların ve ithal edilen malların nispi faydalılık endeksini göstermektedir. İthalat ve ihracatın teknik ve faydalılık katsayılarını ölçmek mümkün olmadığından bu iki ticaret haddi kavramı pek kullanılmamaktadır. Ayrıca bu son iki kavrama da literatürde pek rastlanılmamaktadır.

2.2. Dış Ticaret Hadleri Kavramının Önemi

Dış ticaret hadlerinin son yıllarda gittikçe artan bir önem kazanması iki nedene bağlanabilir²⁰;

- a) Toplam harcamalar içinde dış ticaret payının büyük olduğu ülkelerde, dış ticaret hadlerinin ödemeler dengesi ve ulusal gelir üzerindeki etkisi büyüktür.
- b) Ekonomistler, dış ticaret hadlerini, ülkeler arasında gittikçe artan gelir farklılıklarını azaltacak bir değişken olarak ele almaktadırlar. Başka bir deyişle, iç fiyatların ülke içinde oynadığı rol, uluslararası alanda ticaret hadlerine verilmektedir.

Dış ticaret hadlerinin, kişi başına ulusal gelir ölçüsüne bağlı refah üzerindeki etkisi, iktisatçılarca genel olarak kabul edilmiştir. Bu etkinin varlığı gelişmekte olan ülkeler için olduğu kadar, gelişmiş ülkeler için de doğrudur. Ancak dış ticaret hadlerinin refah üzerindeki etkisi kesin değildir. Bu etkinin ölçüsü olarak, bir tanımın diğerinden iyi olduğu konusundaki sürekli tartışmalar da konuyu tam olarak aydınlatmaktan uzaktır. Dolayısıyla, bu tartışmalara kısaca göz atmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

Net değişim ticaret hadlerindeki değişikliğin etkisi, ülkenin reel gelirinde görülür. Ticaret hadlerindeki bir yükselme reel geliri de artırır. Dolayısıyla, reel gelir artışları refahın bir göstergesi olarak kabul edilebilirse, ticaret hadlerindeki lehte gelişmelerin refahı arttırdığı söylenebilir. Ayrıca, net değişim ticaret hadlerindeki artış, ihrac fiyatlarındaki yükselmeyi veya ithal fiyatlarındaki azalmayı gösterdiğine göre, bu

²⁰ Ergün Kip, “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>, (26 Şubat 2007), s.4.

kamu tasarruflarını teşvik edebilir. Gerçekten gelir ve ihracat vergileri yoluyla kamu tasarrufları artabilir. Bu çok genel görüşe karşın, diğer ticaret hadleri kavramlarının daha iyi bir ölçü olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Örneğin Haberler, tek faktörlü ticaret hadlerinin, ekonomik refahı net değişim ticaret hadlerinden daha iyi gösteren bir endeks olduğunu ileri sürmektedir. Gelir ticaret hadlerinin de net değişim ticaret hadlerinden daha iyi bir refah ölçüsü olduğu söylenebilir. Bu kavram, fiyatlar yanında ihracat miktarını da hesaba kattığı için daha anlamlı görülmektedir. Ancak gelir ticaret hadlerini dış ticaretten elde edilen kazançların bir ölçüsü veya refahın bir göstergesi olarak yorumlamaktan çok, ihracatla karşılanabilecek ithalat miktarının bir ölçüsü saymak daha anlamlıdır. Başka bir deyişle, gelir ticaret hadleri ihracatın ithalatı karşılama oranını, yani “*ithalat kapasitesini*” gösteren bir endeks olarak kabul edilmelidir.

Kalkınmanın temel amacının ülke refahını arttırmak olması nedeniyle, ticaret hadlerinin kalkınmaya etkisi üzerinde yaygın olarak durulmaktadır. Ticaret hadlerindeki gelişme, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü arttırarak kalkınmaya yardım eder²¹. Zira, belli bir ihracat miktarı ile ihracat fiyatlarındaki yükselme nedeniyle, daha fazla ithalat yapılabilir, böylece bir yandan ihracatın geliştirilmesine, bir yandan da ithal ikameci endüstrilere tahsis edilen kaynakların başka amaçlara yöneltilmesine olanak sağlar. Sorun ülkenin satın alma gücü olarak ele alınınca, gelir ticaret hadlerinin de iyi ve pratik bir gösterge olduğu kabul edilmelidir. Çünkü böylece fiyat değişiklikleri ile birlikte ihracat hacmindeki değişiklikler de hesaba katılmış olur. Fiyatlarda ortaya çıkan aleyhte bir gelişme satın alma gücünü azaltırken, ihracat hacmindeki bir artışla bu giderilmiş olmaktadır. Bu bakımdan, yukarıda değinilen güçlükler de dikkate alındığında net değişim ve gelir ticaret hadlerinin niceliksel analizlerde kullanılabilecek en iyi iki kavram olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Yukarıda kısaca ticaret hadlerinin ekonomik kalkınma üzerindeki olumlu etkilerine değinildi. Öte yandan, ekonomik kalkınmanın da ticaret hadlerini etkileyebileceği özellikle Bhagwati tarafından ortaya atılmıştır. Bu fikre göre, bazı hallerde ekonomik gelişme ticaret hadlerini ülke aleyhine çevrilebilir. Böylece, üretim

²¹ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, **Economic Development: Theory, History, Policy**, John Wiley & Sons Inc., New York, 1957, s.229.

artışından elde edilen fayda, ticaret hadlerinin hareketiyle tamamen ortadan kaldırılabılır ve ülkenin reel gelirini azaltabilir.

Teorik tartışma yapanlardan bazıları ticaret hadlerinin birincil mal üreten ülkeler lehine gelişeceğini, diğerleri ise aksini iddia etmektedir. Bu tartışmalar dördüncü bölümde ayrıntılı olarak belirtildiğinden bu bölümde kısaca özetlenmiştir.

Ticaret hadlerinin birincil mal üreticileri lehine gelişeceğini iddia eden argümanlar başlıca şu noktalarda toplanabilir²²:

- a) Birincil maddeler üretimindeki azalan verimlerden dolayı bu malların fiyatları, uzun dönemde sanayi mallarına nazaran daha fazla artacak ve ticaret hadleri de bu malları üreten ülkelerin lehine gelişecektir.
- b) Fiyat endeksleri sanayi mallarının kalitesinde meydana gelen değişimleri aksettiremezler ve bu da birincil madde üreticileri lehine olabilecek gelişmeleri yansıtmaz.
- c) Ticaret hadlerini sadece görülebilir ticaret hesabına dayanarak bulmak tatmin edici değildir. Bütün cari hesap kalemleri (görünen ve görünmeyen kalemler) dikkate almak gerekir. Çünkü görünmeyen kalemler içinde yer alan ulaştırma masrafları, uzun dönem borçlarının faizleri, doğrudan doğruya yapılan yatırımlardaki kar transferleri hep azalma göstermiştir; bunlarda ticaret hadlerinin birincil madde üreticilerinin lehine dönmesine sebep olabilir (eğer ticaret hadleri cari hesaptan elde edilseydi).

Ticaret hadlerinin sanayi malları üreticileri lehine geliştiğini ileri süren argümanlar ise, büyük ölçüde H.W. Singer ve R. Prebish tarafından geliştirildiğinden Singer-Prebish tezi diye anılmaktadır. Bunları beş argümanda özetlemek mümkündür²³;

- a) Sanayi malları imal eden ülkeler verimlilik artışlarını, fiyatları düşürmeyerek, iyi örgütlenmiş işletme ve sendikaları vasıtasıyla karlara ve ücretlere aksettirirler.

²² Erol İyibozkurt, a.g.e., s.110.

²³ Erol İyibozkurt, a.g.e., s.110.

Halbuki, birincil madde üreticileri arasında tersi olmakta ve fiyat düşüşlerine yol açmaktadır.

- b) Konjonktür dalgalanmaları sırasında birincil mal fiyatları aşağı ve yukarı doğru sanayi mallarına nazaran daha büyük dalgalanma gösterir ve aşağı doğru inişte birincil mal fiyatları yukarı doğru hareket sırasında elde edilen bütün fiyat artışlarını kaybederler.
- c) Engel kanunu yüzünden sanayi mallarına olan talep birincil mallara göre, gelir seviyeleri arttıkça fazlalaşacaktır. Ayrıca, sanayi ülkelerinde teknik değişmeler daha ziyade ticareti kısıtlayıcı yönde gelişmektedir. Örneğin; çeşitli tarımsal malların sentetiklerinin yapılmaya başlanması bulunması gibi.
- d) Sanayi ülkelerindeki monopolcü güçler sanayi mallarının fiyatlarını birincil mal üreticilerinin aleyhine geliştirecek bir şekilde yükseltmektedirler. Ayrıca, sanayi ülkelerinin birincil mal üreticilerine açtıkları krediler de “bağlı kredi” olduğundan sanayi malları fiyatlarını düşürmek bahis konusu olmamaktadır.
- e) Ayrıca zamanın en büyük sanayi mamulleri ihracatçısı olan İngiltere’nin 19. yy. ikinci yarısından 1930’lara kadar olan ticaret hadlerinin % 40 civarında kendi lehine geliştiği görülmüştür.

Bu argümanlara bir çok eleştiri yöneltilmektedir. Örneğin, verimlilik artışlarının nereye gittiği ülkenin birincil ya da sanayi ürünleri üretmesi ile ilgili değil işgücü ve mal piyasalarının etkinliği ve örgütlenmesi ile ilgilidir; sonra sanayi mallarının esnekliğinin aşağı doğru az olması ve sanayi malları üreten ülkelerde monopolcü güçlerin varlığı pek kesin değildir. Engel kanunu ticaret hadlerini geliştiren ülkeler aleyhine çevirse bile, sanayi ürünleri arzı da son derece hızla artmakta olduğundan, nispi fiyatlar sanayi ürünleri üreten ülkeler lehine olmayabilir. Ayrıca sanayi ülkelerinden teknik değişmeler ticaret kısıtlayıcı bile olsa, gelişmekte olan ülkelerde de ithal ikame sanayileri son derece hızla gelişmektedir. İngiltere’nin ithal malları C.I.F. değerdedir. İhracat fiyatları ise F.O.B.’dur. Böylece ulaşım masraflarındaki son derece büyük azalma ithal malları fiyatlarını olduğundan daha az göstermiştir. Belki de bu malların fiyatları ihraç eden ülke limanlarında artmıştır. Aynı

şekilde İngiltere'nin ihracat fiyatları bu malları ithal eden ülkeler açısından düşmüş olabilir (F.O.B. değeri yükselmiş olsa bile). Bundan başka, İngiltere'nin ithalatının bütün birincil mal üreten ülkelerin ihracatlarını temsil etmeyeceği de açıktır.

2.3. Dış Ticaret Hadlerinin Yorumu

Ticaret hadleri, kısa ve uzun dönemde farklı faktörler tarafından etkilenmektedir. Meier'e göre kısa dönemde ticaret hadleri, ticaret politikası, döviz kurlarındaki değişimler, tek taraflı transfer ödemeleri ve konjonktür dalgalanmaları tarafından belirlenmektedir. Uzun dönemde ise, ekonominin üretim ve tüketim yapısında meydana gelen değişiklikler gelişmede rol oynamaktadır²⁴. Özetle ticaret hadleri, iç ve dış talebin miktar ve gelir esnekliğine bağlıdır

Bir ülkede birim ihracatın satın alma gücü yükseldiği için ticaret hadleri düzeliyorsa, bu ülkede reel gelir, milli hasıladan daha hızlı artıyor demektir. Reel gelirdeki bu artış, ülkenin ekonomik kalkınmasından sağlamış olduğu refah artışıyla elde edilen ek kaynakların ihracat sektöründen dahili üretime kaymasına sebep olmakta, dolayısıyla dahili üretim artmaktadır. Eğer ticaret hadlerindeki düzelme ihracat fiyatlarının yükselmesi sonucunda olduysa da, bu da ihracat vergileri ve gelir vergisi aracılığıyla kamu gelirlerinin artmasına katkıda bulunmaktadır.

Genel olarak dış ticaret hadlerindeki düzelme, başka bir deyişle ihracat fiyat endeksinin ithalat fiyat endeksinden daha hızlı artması, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü de arttırmaktadır. Ülke, belli miktarda ihracat ile daha fazla ithalatta bulunarak ekonomik kalkınması için gerekli yatırım malları ile hammaddeleri ithal edebilmektedir. Dış ticaret hadlerinin düzelmesi, ihraç fiyatlarının yükselmesi anlamına gelir ki, bu da ülkeye yönelik yabancı sermaye akımını hızlandırmaktadır. Eğer dış ticaret hadlerinde olumsuz bir gelişme gözleniyorsa, bu durum ihraç malları fiyatlarının düşmesini gerektirerek, ülkenin ithal malları bazında satın alma gücünün azalmasına sebep olmaktadır. Böylece, ekonomik kalkınma için gerekli olan mal ve hizmetlerin ithali için eskiye oranla daha çok mal ve hizmet ihraç etmek gerekmektedir. Ayrıca,

²⁴ Gerald M. Meier, a.g.e., s.46.

ülkeye gelen yabancı sermaye akımı yavaşlamakta ve kaynakların ihracat sektörü dışında başka alanlara kayması söz konusu olmaktadır²⁵.

2.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Önemi

Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere göre dış ekonomik ilişkilere daha fazla bağımlı olduğundan dış ticaret hadleri gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Kalkınma çabasında olan bu ülkeler kalkınmaları için gerekli sermaye mallarını ve hammaddeleri ithal etmek zorundadırlar. Dış ticaret hadlerindeki aleyhte bir gelişme ülkenin ithalat kapasitesini düşürür. Tersine lehte bir gelişme sonucu sağlanan ek kaynaklar ekonomik kalkınma hızını yükseltebilir. Bu durum ülkelerin dış borçlanma gereğini de düşürebilir. Bu tür ülkelerin dış yardım ve borçlanma olanakları sınırlı olduğundan kalkınmalarının finansmanını yani ithalatlarını ancak ihracat gelirleri ile karşılayabilirler. Yani gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret hadlerinin bozulması kalkınma için gerekli olan ithalatı güçleştireceğinden kalkınma programlarının uygulanmasını güçleştirebilir²⁶. Dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler için bir diğer önemi, bunlardaki bozulmaların yurt dışından gelebilecek sermaye girişini caydırıcı sonuçlar doğurmasıdır. Dış ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmalar, yabancı yatırımcılar için o ülkede yatırım yapmanın caydırıcı bir etkeni olabilir. Oysa, bu ülkelerde yurt içi tasarruf açığı olduğundan yurt dışından gelecek fonların önemi büyüktür.

Dış ticaret hadlerinin sadece bir kantitatif büyüklük olarak değil, aynı zamanda önemli bir refah göstergesi olarak da kabul edilmesi bu kavramın gelişmekte olan ülkeler açısından öneminin artmasına sebeplerinden biridir²⁷.

Ticaret hadlerinde ihracat fiyatlarındaki yükselmeden dolayı gerçekleşen bir iyileşme, ihracat endüstrilerinde bir üretim genişlemesine yol açabilir. Böylece bir yandan daha önce yurtiçi üretim kesimlerinde kullanılan kaynakların bir kısmı ihracat kesimlerine yönelir ve bu kesimde çalışanların refah düzeyi yükselirken, yurtiçi kesimlerde üretim

²⁵ Ebru Arısoy, "Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/3sa6.doc>, (26 Şubat 2007), s.3.

²⁶ Seymour S. Goodman, **Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler**, Çev. Asaf Savaş Akat, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968, ss.70-75.

²⁷ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, a.g.e., s.229.

daralabilir ve bu kesimlerde çalışanların gelirleri azalabilir. Ancak, diğer taraftan ülkenin ihracat gelirlerinin artmış olması da ithalat kapasitesini genişleterek, yurtiçi kesimler için üretim yapan endüstrilerin sermaye malı ithalini kolaylaştırabilir. Böylece daha önce ihracat kesimlerinde kullanılan kaynakların bir bölümü yurtiçi kesimlere yönelebilir. İhracat sektöründe görülecek böyle bir gelişmenin bir kalkınma hamlesinin gerçekleşmesine katkıda bulunması beklenir.

Ancak, ticaret hadlerindeki uzun süreli bozulmaların yurtiçi kaynak dağılımını arzu edilmeyen yönlerde etkilemesi de muhtemeldir. İhracat sektöründe fiyat düşmesi sonucu meydana gelen bozulmalar, bu sektörde kullanılan kaynakların yurtiçi üretim sektöründe istihdam edilmesini teşvik edebilir. Bu durum, kalkınma için gerekli ithalatın yapılmasını sağlayacak döviz gelirlerine ihtiyaç duyan gelişmekte olan ülkelerde ciddi döviz darboğazlarının yaşanmasına yol açabilir.

3. KALKINMA KAVRAMINA GENEL BAKIŞ

3.1. Kalkınma ve Kalkınma İktisadı

Dünyanın çeşitli bölgelerinde düşük gelir düzeyi, bozuk gelir dağılımı, yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik, temel ihtiyaçları karşılanamayan, bir nüfus büyümesi, çevresel bozulma ve kırsal sıkıntılar gibi çok büyük ekonomik kalkınma problemi güncel yaşamın bir parçası olarak devam etmektedir. Akademisyenler, politikacılar ve daha da önemlisi normal vatandaşlar her gün bu ve benzeri problemleri çözme sorumluluğu ve zorunluluğu ile karşı karşıya gelmektedir.

Ekonomik kalkınma ve az gelişmişlik sorunu oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Ekonomik bir sorun olduğu kadar, aynı zamanda kurumsal ve yapısal bir sorundur. Ulusal ekonomiyle ilgili olduğu kadar uluslararası düzeyde de ele alınması gereken bir sorundur. Kalkınma teorileri, bu problemlere çözüm getirme amacıyla, akademik çalışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmış olup bu teorilerin cevap aramaya çalıştığı soruların bir kısmı aşağıdaki gibidir²⁸:

- a) Niçin dünyadaki bazı ülkeler daha zengin iken diğerleri daha yoksuldur?
- b) Niçin dünyanın büyük bir çoğunluğu düşük düzeyde fakirlik çizgisinde kalırken, sadece çok az sayıda ülke kalkınma yolunda ilerleyebilmektedir?
- c) Ekonomik kalkınmanın aşılması çok zor olan bir takım aşamaları var mıdır? Bunları aşmaya yardım edecek yöntemler geliştirilebilir mi?
- d) Bugünün gelişmiş dünyasının ekonomik ilerleme tarihi ve deneyiminden, az gelişmiş ülkelerin öğrenebilecekleri bir şeyler var mıdır?
- e) Uluslararası ticaretin yoksul ülkelere kazandıracığı bir şeyler olabilir mi?
- f) Tarımsal alanda uzmanlaşan ülkeler imalat sanayinde uzmanlaşan ülkeler kadar hızlı sanayileşebilir mi?

²⁸ Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, der. Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s.28)

- g) Yabancı sermaye, dış borç veya yardımların kalkınmaya etkileri nelerdir?
- h) Piyasa tek başına kalkınma problemlerini çözebilir mi?
- i) Devlet müdahalesinin kalkınmada her hangi olumlu bir etkisi olabilir mi?

3.1.1. Genel Olarak Kalkınma

Kalkınma kavramı, toplumların gelişim sürecine uygun olarak, farklı dönemlerde değişik içerikler kazanmıştır. Hatta aynı dönemde farklı içeriklerde kullanıldığı da görülmüştür. Kavram, bazen de kendine yakın anlamlar taşıyan sanayileşme, modernleşme, ilerleme, büyüme ve yapısal değişme gibi kavramlarla içiçe geçmiş, onların yerine kullanılmış ve doğal olarak anlam kaymasına uğramıştır. Bugün de kavramın içeriği açık ve anlaşılır değildir. Teorilerde olduğu gibi günlük konuşmalarda da bazen sanayileşmenin, bazen büyümenin bazen de modernleşmenin yerine kullanılmaktadır²⁹.

Smith, İngiltere'nin sanayileşmesini kalkınma kavramıyla değil, maddi ilerleme kavramıyla açıklamıştır. “*Ulusların Zenginliği*” adlı eserinde maddi ilerlemeyi sermaye birikimine, bu birikimi de zengin sınıflardaki para arttırma eğilimine bağlayarak, maddi ilerlemenin İkinci Dünya Savaşına kadar tüm iktisatçılar tarafından Batı'nın kalkınması olarak isimlendirilmesine yol açmıştır. Aslında Smith, iktisadi kalkınmadan değil de İngiltere'nin zenginleşme ve ilerlemeye yönelik iyileşmesinden bahsetmiştir.

Marshall ise kalkınma sözcüğünü, “*her türlü düşüncenin gelişmesinde veya sosyal kurumların gelişmesinde olduğu gibi sadece zamanla ortaya çıkışa işaret eden*” edebi bir anlamda kullanmıştır³⁰. Görüldüğü gibi kavramın ekonomik içeriği Marshall'da da açık değildir.

²⁹ Cengiz Yaviloğlu, “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2002, ss. 60-62.

³⁰ H. W. Arndt, “Economic Development: A Semantic History”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol:29, No:3, s. 458'den Cengiz Yaviloğlu, a.g.m., s.61.

Gunnar Myrdal ise, 1957’de iktisadi kalkınmayı “*tüm nüfusun hayat düzeyinde bir artış*” olarak tarif ederek kavramın genel kullanımını yansıtmıştır³¹.

Genel bir tanımlamayla kalkınma, bir ulusun arzu edilen şekilde ekonomik gelişme süreci ortaya koyabilmesi amacıyla, ulusal ekonominin bir bütün olarak düzenlenmesidir. Daha geniş anlamda kalkınma, bir toplumda ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda arzu edilen her türlü değişme ve gelişme olarak tanımlanabilir³².

Literatürde çeşitli kalkınma kavramları bulunmaktadır. Kalkınma kavramını tanımlamak oldukça zordur. Bir bütün olarak kalkınma iktisadının ortaya çıktığı koşullar ve sonrasında geliştirilen teorilerin kalkınmaya yüklemiş olduğu anlamlara bağlı olarak anlaşılabilir olan bu kavram; oldukça geniş, kompleks ve farklı anlamlara sahip bir kavramdır.

3.1.2. Kalkınma İktisadını Hazırlayan Uluslararası Koşullar

Az gelişmiş ülkelerde kalkınmanın gerçekleştirilmesi gereken bir hedef olarak ele alınışı İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk düşmektedir. Bugünün pek çok az gelişmiş ülkesi savaş öncesinde sömürge ülke konumunda bulunmaktaydı. Savaştan sonra ise, ulusal kurtuluş mücadeleleri veren eski sömürgeler siyasal anlamda bağımsızlıklarını kazanmaya başlamış ve çok sayıda yeni ulus-devlet kurulmuştur. En önemlisi bu ülkelerin kendilerinin geri kalmışlıklarının farkına varmaları, daha hızlı bir ekonomik sürece girmeleri yönünden ulusal kalkınma talepleri ortaya çıkarmış ve bu talep sürekli devam etmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin temsil ettiği iki kutuplu bir soğuk savaş dünyasının rekabet ortamı nedeniyle, tarih boyunca gündeme alınmayan kalkınma sorunu, artık çözülmesi gereken ciddi bir sorun olarak ele alınmaya başlanmıştır. Soğuk savaş dönemi pek çok gelişmiş ülkenin, yoksul ve ideolojik olarak bağımsız konumda bulunan az gelişmiş ülkelere, gerek ekonomik gerekse siyasal açıdan artan ölçüde ilgi göstermelerine yol açmıştır.

³¹ Cengiz Yaviloğlu, a.g.m., s.62.

³² Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.29.

Dünya ekonomisinin karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde olduğu düşüncesi gelişmiştir. Dünyada çeşitli ülkeler tarafından üretilen temel hammadde kaynaklarının kıtlığı ve petrol fiyatlarının artması korkusu karşılıklı bağımlılığın önemle ele alınması gereğini güçlendirmiştir. Bu durum az gelişmiş ülkelerin ihmal edilmemesi ve geliştirilmesi gerektiği sonucunu doğurmuştur.

Birleşmiş Milletler'in (UN) savaş sonrasında yeniden şekillenmesi ve ilave olarak Dünya Bankası (IBRD), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi kurumlar ve çeşitli bölgesel kuruluşlar kalkınma iktisadına yeni bir ivme vermiştir. Bu kurumlar eliyle yaptırılan çok sayıda çalışma kalkınma teorisinin akademik olmayan bir alanında ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Söz konusu uluslararası ilgi akademik bir ilgiyle birleşerek; bazen ideolojik, bazen insancıl, bazen pragmatik ve bazen de bilimsel endişe ve çabalarla kalkınma sorununu teşhis etmek, çözüm önerileri getirmek ve kalkınma hedefinin gerçekleştirilmesi için izlenecek yolları belirlemek amacıyla, iktisat bilimi içerisinde kalkınma iktisadı denilen yeni bir disiplin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan kalkınma iktisadı disiplini; teorileri araştırmaları, endişeleri ve uluslararası kurumların çalışmaları ile geniş bir bütünlük içinde, ortaya çıktığı dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

3.2. Kalkınma İktisadının Teorik Temelleri

3.2.1. Aydınlanma Düşüncesi ve Modernleşme Teorisi

Aydınlanma düşüncesi ve modernleşme teorisi kalkınma iktisadını önemli ölçüde etkileyen iki önemli düşünsel gelenek olmuştur. Aydınlanma felsefesi ortaçağ feodalizminin son bulması ve modern Avrupa'nın kurulması sürecinde, Batı Avrupa'da yaşanan büyük çaplı tarihsel, toplumsal ve ekonomik dönüşüme paralel olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma felsefesi, doğanın düzeninin evrensel olduğu, sonra gelenlerin öncekilerden üstün olacağı, ilerlemenin bir evrimle gerçekleşeceği, ilerlemenin basitten komplekse doğru tanımlanmış aşamalar boyunca hareket edeceği, bunun tek yönlü zorunlu bir süreç olacağı varsayımlarına sahip bir felsefedir. Aydınlanma felsefesi, genel bir paradigma olarak 18. ve 19. yüzyıl boyunca bilimsel düşüncüyü, bu bağlamda

iktisat bilimini (örneğin Adam Smith, David Ricardo gibi klasik iktisatçılar ve K. Marx'ı) etkilemiştir³³. Bu yüzden çok sayıda iktisatçı basitten karmaşığa doğru sıralanan ekonomik ve toplumsal evrim veya gelişme şemaları çizmiştir. Söz konusu klasik anlayış, modernleşme teorisinin de etkisiyle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kalkınma iktisadında yer alan teorilere de yansımıştır.

Emile Durkheim ve Max Weber'in teorik orjinlerini temsil ettiği modernleşme teorisi ise, 1950 ve 1960'larda başta Talcott Parsons olmak üzere, pek çok sosyal bilimci tarafından geliştirilmiştir³⁴. Modernleşme oldukça geniş bir sosyal bilim kavramı olup, ekonomik anlamda sanayileşme, kentleşme ve tarımda teknolojik dönüşümü ima eder. Sosyal olarak, kişisel gelişimde başarının yükselmesi ve geleneksel bağların zayıflaması anlamını içerir. Siyasal yönü, güç ve otoritenin rasyonelleştirilmesi ve bürokrasinin büyümesi anlamını içerir. Kültürel olarak, bilimsel bilginin büyümesine bağlı olarak ortaya çıkan toplumun artan ölçüde sekülerleşmesi anlamına gelir³⁵.

Belli bir anda modern olmayan veya geleneksel olan Batı dışı toplumlar, modern olan batı toplumlarının izlemiş olduğu yolu izleyerek, modernleşmiş olacaklardır. Böylece modernleşme teorisi, gelişmemiş toplumların nasıl gelişeceğini gelenekselden moderne doğru ilerleyen bir gelişme süreci tanımlayarak göstermektedir.

Modernleşme teorisi, gelenekselden moderne doğru tarif edilen gelişme sürecinde, gelişmenin Batı'ya oranla bazı farklılıkları olacağını ileri sürmektedir. Batı Avrup'da kapitalist ekonomilerin gelişmesi, devletin her hangi bir rolünün olmadığı plansız bir takım gelişmelerle, uzun bir zaman dilimi içinde ortaya çıkmıştır³⁶. Oysa iktisadi büyümeyi gerçekleştirebilmek ve az gelişmiş ülkelerle Batı arasındaki gelişmişlik farklarını kısa sürede kapatabilmek için, bugün gösterilen çabaların bilinçli

³³ Mehmet Türkay, "Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı", **Gelişme İktisadı: Kuram Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, Beta Yayınları, İstanbul, 1995,ss.90-92.

³⁴ Andrew Webster, "Modernization Theory", **Development Studies: An Introduction Through Selected Readings**, Ed. Ron Ayres, Greenwich University Press, U.K., 1995,ss.104-120'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.31

³⁵ B. Ingham, **Economics and Development**, McGraw Hill, London, 1995, s.40.

³⁶ John Toye, "Is Third World Still There?", **Development Studies: An Introduction Through Selected Readings**, Ed. Ron Ayres, Greenwich University Press, U.K., 1995,ss.43-44'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.31

olarak planlanması gerekir. Örneğin düşünceleri kalkınma iktisadına yansıyan ve aynı zamanda bir modernleşme teorisyeni olan Hoselitz'e göre, az gelişmiş ülkelerin hükümetleri, devlet eliyle bilinçli bir şekilde iktisadi kalkınma planlaması yapmak ve bu planları kendi olanakları ölçüsünde gerçekleştirmek zorundadır³⁷. Modernleşme teorisinde toplumsal ve siyasal değişim için devletin çeşitli şekillerde müdahalede bulunmasının gerekliliği ileri sürülmüştür. İlave olarak içeriden yapılan müdahaleler yetersiz kaldığında, dışarıdan yardım ve desteklerin sağlanması yoluyla müdahale sürecinin tamamlanmış olacağına dair çeşitli vurgular yapılmıştır.

3.2.2. Kalkınma İktisadının Öncüleri

3.2.2.1. Klasik İktisatçılar

Kalkınma iktisadı, sosyoloji, antropoloji, tarih ve siyaset bilimi ve iktisat bilimi içinde saklı kalan, belirli bir statüsü olmayan ve disipline olmamış bir alan olmuştur. Bununla birlikte kalkınma sorunu iktisat bilimi içinde tamamen ihmal edilmiş değildir. Farklı bakış açıları sergilemiş olsalar da klasik iktisatçılar (A. Smith, D. Ricardo, T. Malthus, J.S. Mill ve K. Marx) ekonomik ilerlemenin nedenleri ve sonuçları hakkında ilk düşünceleri oluşturmuşlardır.

Söz konusu iktisatçılar çok farklı yollardan bugünün gelişmekte olan ülkelerinde yer alan kalkınma sorunlarına benzer sorunlarla ilgilenmişlerdir. Örneğin ilke kez 1776'da yayınlanmış olan ünlü "*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenlerine İlişkin Bir Soruşturma*" (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) adlı eserinde, Smith'in amacı ekonomik kalkınmanın doğası ve nedenlerine ilişkin yasaları bulmaktan başka birşey değildi. Benzer şekilde 1817'de yayınladığı "*Siyasal İktisat ve Vergilemenin İlkeleri*" (Principles of Political Economy and Taxation) adlı kitabında Ricardo'nun ana hedefi, Smith'i izleyen bir anlayışla ekonominin işleyişindeki temel hareket yasalarını bulmaktı. Kısaca bir bütün olarak aydınlanma döneminin akılcı, evrenselci ve pozitivist yaklaşımı etkisinde bulunan klasik iktisatçılar ve Marx, batıda ortaya çıkan büyük endüstriyel dönüşümle ilgili olarak, bütün toplumlar için geçerli doğal ve evrensel yasaları ortaya koymayı

³⁷ Bert Hoselitz, **Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri**, Çev. Esin Talu Çelikkan, Yarın Yayınları, Ankara, 1970, s.18.

amaçlamışlardır. Bu bağlamda, Batı toplumları toplumsal gelişme veya evrimin daha önceki aşamalarını geçerek belli bir düzeye ulaşmıştır. Batılı olmayan diğer toplumlar da zamanla bu evrim sürecine dahil olacaklardır³⁸.

Adam Smith, kapitalist piyasa sisteminin işleyişiyle ilgili olarak “görünmez el” olarak bilinen ünlü ifadeyi ilk kullanan iktisatçıdır. Adam Smith tam ya da hemen hemen tam rekabet koşullarında arz ve talep güçlerinin işlenmesini basitçe "görünmez el" şeklinde ifade etmiştir. Eğer piyasa katılımcıları arasında rekabet söz konusu ise menfaat, piyasanın çalışması için hoş görülebilir bir prensip olarak kabul edilebilir. Eğer üreticilerin (kapitalistlerin) bencil davranışlarıyla rekabet tehdidi altında kalıyorsa, bu durumda hükümet rekabetçi ortamın korunmasına yönelik bir yasal çerçeve geliştirmelidir. Ekonomi böylece bir görünmez el yardımıyla mükemmel bir şekilde işleyecektir.

Özellikle, Smith kapitalist ekonomik kalkınmaya katkı yapan birincil etmenler olarak iş bölümü ve birikim yasası üzerinde durmaktadır. Bu iki olguyu ulusların zenginliği olarak nitelendirmektedir. Smith'in analizinde fiziksel sermayenin birikimi teknolojik ilerleme, emeğin uzmanlaşması, ekonomik servet artışının kaynaklarıdır. Sermaye biriktikçe ve yeni teknoloji üretime sokuldukça ekonomik büyüme devam edecektir. Rekabet ve serbest ticaret bu sürecin kümülatif olmasına katkı yapacaktır. Ayrıca Smith'e göre doğal özgürlük ve daha küçük devlet, ilerlemenin temelini oluşturmaktadır. Özetlersek, kapitalizm, endüstriyel sermaye birikimi, uzmanlaşma aracılığıyla etkinliğin artırılması, serbest ticaret ekonomik kalkınmanın temelini oluşturmaktadır³⁹.

Söz konusu iktisatçılar başta İngiltere olmak üzere sanayi devrimi ortamında gelişmiş ülkeleri referans almış ve doğal olarak daha çok kendi çağdaş dönemlerini yorumlamışlardır. Bu yüzden klasik iktisatçıların doğrudan doğruya şimdiki gelişmiş ulusların kalkınma deneyimlerine yönelik gözlemlerine dayalı olarak ders çıkarmak yetersiz kalmaktadır. Herşeyden önce klasiklerin şahit olduğu Batı deneyimi kalkınmanın kendine özgü uzun bir süreç olduğunu göstermektedir. Kalkınma iktisadı

³⁸ Mehmet Türkay, a.g.m., ss.92-99.

³⁹ İlker Parasız, **Kalkınma Ekonomisi**, 1. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2005,s.6.

ise, çoğunlukla bu sürecin alacağı zaman ölçüsü ile ilgilenmekte ve kalkınma sürecinin nasıl hızlandırılacağı ve böylece bu kalkınma süresinin nasıl kısaltılacağı sorusuna cevap bulmaya çalışmaktadır.

Ayrıca klasik iktisatçılar, piyasa güçlerinin serbest işleyişi sonucunda sosyal yararın maksimize edileceğine inanarak, piyasa mekanizmasına müdahale etmeye genellikle karşı çıkmışlardır. Oysa 1929 dünya ekonomik krizi sonrasında, başta batı dünyası olmak üzere dünya genelinde pratik hükümet politikalarında piyasanın tamamen kendi işleyiş sürecine bırakılması yerine, devletin aktif müdahalelerde bulunması gerektiği düşünülmeye başlanmıştı. Bu değişimin paralelinde, iktisat biliminin klasik ve neoklasik teorik geleneği içinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Başta Keynesyen ekonomi olmak üzere, 1930'lu yıllarda bu tür devletçi politika uygulamaları ve teorilerde meydana gelen değişim kalkınma iktisadı için de önemli bir temel teşkil etmiştir⁴⁰.

3.2.2.2. J.M. Keynes

Kalkınma sorununun ekonomik sorunlarla düşünüldüğü diğer bir dönem 1929 ekonomik bunalımı olup, başta J.M. Keynes olmak üzere pek çok akademisyen bu sorunla ilgilenmiştir. Söz konusu bunalım ortamında gelişmiş ülkeler için her hangi bir çözümsüzlük bulunmuyordu: çünkü teori ile pratik çözüm arasında talep yetersizliğine dayalı Keynesyen teoriyi geliştirmiş olmak yeterli olmuştur. Keynes eksik istihdamda dengenin sağlanabileceğini ileri sürerken, durgunluktan çıkabilmek için otonom yatırımların talep yaratıcı rolünü önemle vurgulamış ve teorik devlet müdahalesi önerisiyle sorunu çözmüştür. Bu çözümlerde Keynes az gelişmiş ülkeler özelinde her hangi farklı bir çözüm önermiş değildir. Bununla birlikte keynes'in bir devlet müdahalesinin gerekliliğine yönelik tespiti, kalkınma iktisadının modernleşme teorisinden almış olduğu müdahale kavramına iktisat bilimi açısından meşru bir dayanak sağlamış oluyordu.

Keynes, klasik ve neoklasik gelenekten önemli ölçüde farklı olmakla beraber, piyasanın işleyişini tamamen ikame etmeyeceği düşünülen bir müdahale düşüncesini

⁴⁰ Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.33-34.

ileri sürmektedir. Kuşkusuz tam istihdamı sağlamak için gerekli yönetim merkezi organlarının bulunuşu, devletin geleneksel fonksiyonlarında büyük bir gelişmeye neden olacaktır. Zaten modern klasik teori de ekonomik güçlerin serbestçe uygulanmasını ılımlaştırmanın ya da yönetmenin gerekli olabileceği çeşitli durumlara dikkat çekmiştir⁴¹. Kalkınma iktisadına içerilen müdahale kavramı da piyasayı ikame etme amacıyla değil, sadece kalkınma sürecini hızlandırmak amacıyla klasik geleneğe konulan bir istisna olarak kabul edilmiştir.

Keynesyen teorinin kalkınma iktisadına bir temel ve dayanak oluşturmanın ötesinde tek başına az gelişmiş ülkelerin kalkınması için yeterli bir teorik çerçeve sunmadığı belirtilmelidir. Keynes ve aynı dönemde yaşayan bir çok iktisatçı özellikle gelişmiş ülkelerin durgunluk ve işsizlik sorunu ile ilgilenirken, sömürge ülkelerdeki ekonomik geri kalmışlık sorununu ihmal etmişlerdir. Azgelişmiş ülkelerde Keynesyen anlamda otonom yatırımlar devlet eliyle yapılacak olsa da, büyüme ve kalkınmanın her türde kaynak miktarı ve niteliğindeki artışlara bağlı olacağı bir gerçektir. Azgelişmiş ülkelerin yoksul olmasının nedeni kaynak eksikliği veya kaynakları kullanıma sokmada arzu veya yetenek eksikliğidir. Azgelişmiş ülkelerde bugüne kadar olduğundan daha hızlı bir ekonomik gelişme olasılığını arttıracak bir kaynak tahsisi ve planlama yapmak gerekmektedir. Bu açılardan Keynesyen teori azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözmede önemli ölçüde yetersiz kalmaktadır.

3.2.2.3. R. Harrod ve E. Domar

Keynes sonrasında büyük ölçüde Keynesyen araçlar üzerine dayanan çok sayıda büyüme modeli ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden R.F. Harrod ve E. Domar'ın büyüme modelleri, 1950'li ve 1960'lı yıllarda, devletin rolünün belirlenmesi konusunda kalkınma iktisadını hem teorik hem de politika önerileri düzeyinde etkilemiştir. Bu modellere göre, tam istihdamın sağlanması veya enflasyonsuz/deflasyonsuz bir ekonominin ortaya çıkması olanaklıdır; ancak tam istihdamda denge geçici bir durumdur. Eksik istihdamda sağlanacak olan denge sadece

⁴¹ John M. Keynes, **İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi**, Çev. Asım Baltacıgil, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1980, s. 404'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.33-34.

her an bozulabilecek “*bıçak sırt*” bir dengedir⁴². Bu durumlar, kalkınma iktisadının temel vurgusu olan devlet müdahalesinin gerekliliğini göstermektedir. Ayrıca büyüme modellerinde, ulusal gelirin belirlenmesi çerçevesinde bir ekonominin büyümesi yatırımların miktarına, yatırımların miktarı da tasarrufların düzeyine bağlı kabul edilmektedir. Büyüme teorilerinden etkilenen kalkınma teorilerinde de, kalkınmayı büyümeye, diğer bir deyimle tasarrufa, yatırımlara ve buradan da ulusal geliri arttırmaya dayandırma geleneği merkezi bir eğilim olmuştur. Özellikle ilk dönem kalkınma iktisatçıları ve daha sonra kalkınma yazınına egemen olan Ortodoks Neo-Klasik teoriler, Keynes ve Keynesyen modellerden etkilenerek, nitel kalkınma sorununu nicel bir büyüme sorunu olarak ele almışlardır. Kalkınma teorilerine göre diğer bir sorun büyüme modellerine göre hesaplanan ulusal tasarruf miktarının yetersiz kaldığı durumlarda, bu açığın nasıl kapatılacağı ile ilgili olmaktadır. Bu konuda çözüm dış yardım ve yabancı sermaye görülmekte ve sorun bu kaynakların nasıl kullanılacağı sorununa dönüşmektedir⁴³.

Kalkınma teorilerinde bu konuda çeşitli seçenekler öne sürülmektedir. Bir kısım teorilere göre temel sektörler arasında kaynakların dengeli bir şekilde dağıtılması gerekmektedir. Diğerlerine göre ise, kaynaklar dengesiz bir şekilde önce bir sektörde yoğun olarak kullanılmalıdır, diğer sektörler bu sektörün itmesi ile harekete geçeceklerdir. Hangi seçenek tercih edilirse edilsin, kalkınma teorilerinde devlete önemli bir rol verilmekte ve bu rolün nasıl yerine getirileceği konusunda devlete yol ve yöntem gösterilmiş olmaktadır.

Öte yandan, Harrod ve Domar’ın büyüme hesaplamaları az gelişmiş ülkeler için değil, daha çok Batılı ülkeler için formüle edilmiştir. Bununla birlikte az gelişmiş ülkelerde planlama, iktisatçıların ortaya konulan belli bir modele dayanmayı gerektirmektedir. Çünkü planlama kişi başına gelir büyüme hızında hedeflenen bir başarıya ulaşmak için gerekli yatırım miktarlarını hesaplamaktır. Büyüme modelleri, bir ülkenin ne kadar zenginleşmesi gerektiğinin ve bu zenginliği gerçekleştirebilmek için ne kadar yatırım ve tasarruf yapılması gerektiğinin hesaplanması çerçevesinde, makro ekonomik planlama, için gerekli bir temel sağlamıştır. Bu yüzden büyüme modelleri

⁴² Yahya Sezai Tezel, **İktisadi Büyüme**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2003, ss.188-197.

⁴³ Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.34-35.

az gelişmiş ülkeler tarafından rağbet görmüş ve kalkınma planlarının hazırlanmasında söz konusu modellerden hareket edilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra pek çok iktisatçı, Keynes ve büyüme teorilerinin etkisi altında, az gelişmiş ülkelerde kişi başına reel gelirden ölçülebilen büyümeye vurgu yaparak, ekonomik kalkınmanın anlamını açıklamaya çalışmıştır. Böylece Savaş sonrasında modernleşme teorisi ve iktisat bilimindeki gelişmelerin ekseninde kalkınma iktisadına yönelik akademik bir ilgi canlanmış ve sürdürülmüş oldu.

3.2.3. Öncü Kalkınma Teorileri

3.2.3.1. Yapısal Değişme ve Basit Aşama Teorisi

Kalkınma iktisadının bu gün anlaşıldığı şekliyle temellerinin 1939'da A.G.B. Fischer'in "*Üretim, Birincil, İkincil ve Üçüncü*" (Production, Primary, Secondary and Tertiary) adlı makalesi ve özellikle 1940 yılında Colin Clark'ın "*Ekonomik Büyümenin Koşulları*" (Conditions of Economic Growth) adlı çalışması ile atıldığı söylenebilir. Bu bağlamda kalkınma teorisinin temeli olarak bilinen ilk teori bu yazarların sektör analizine dayalı olarak başlattıkları basit aşama teorisidir. Bu teori kalkınma sürecinde ülkelerin belli aşamalardan geçerek kalkındıklarını tespit etmiş olmaktadır⁴⁴.

Clark'ın İngiltere'nin modern milli gelir hesaplarından yola çıkarak, dünya genelinde çeşitli bilgileri toplayarak oluşturduğu çalışması; Avrupa ülkeleri ve dünyanın geri kalanı arasındaki uçurumu sayısal delillere dayanarak gösteren bir çalışmadır. Bu çalışmada kullanılan yapısal değişme yaklaşımı daha sonra yapılan ampirik araştırmalara temel olmuştur.

Hem Fischer hem de Clark çalışmalarında modern ekonomik büyüme ile birlikte ortaya çıkan sektörel değişmeyi temel almışlardır. Üretim faaliyetlerini, gelişmekte olan ülkelerde hala önemli olan birincil (tarım, ormancılık, madencilik vb.), ikincil (imalat, inşaat vb.) ve üçüncül (hizmetler) üretim faaliyetleri şeklinde, sektörel

⁴⁴ P. Anthon Thirlwall, **Growth and Development**, 5th Edition, McMillan Press, London, 1994, s.54'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.36.

olarak sınıflandırmaktadırlar. Doğal olarak, ilk aşamada bulunan gelişmekte olan ülkeler birincil üretimde, daha sonraki aşamada bulunan daha fazla gelişmiş ülkeler imalat malı üretiminde ve son olarak en son aşamada bulunan olgun gelişmiş ekonomiler de hizmetler sektöründe, kaynaklarının daha büyük bir yüzdesini ayırmış olurlar. Böyle bir sınıflandırma yapmalarının önemli bir nedeni, söz konusu ayırımın büyümenin kaynağı olarak tanımlanabilecek yapısal değişmeyi göstermesidir.

Clark, ekonomik büyüme süreci devam ettiğinde, bir ekonominin mesleki uğraş yapısının değişeceğini iddia etmiştir. Birincil üretimin ulusal gelir içindeki payının azalması ile ikincil ve üçüncül üretimin ulusal gelirden aldığı payın yükselmesini, iki nedene bağlı olarak açıklamaktadır. Birincisi, ünlü Engel Kanunudur. Buna göre, birincil ürünlere yönelik talebin gelir esnekliği düşük iken, ikincil ve üçüncül ürünlere yönelik talebin gelir esnekliği yüksektir. Gelir yükseldikçe gelirden birincil ürünlere harcanan pay azalır ve böylece birincil ürünlerin ulusal gelirdeki rolü azalır. Toplam malların kompozisyonunda birincil ürünler aleyhine ve diğer ürünler lehine meydana gelen değişmeler, ekonomideki yapısal değişimin en önemli nedenlerinden biridir. Doğal olarak gıda ürünlerine yönelik talebin gelir esnekliğinin düşük olması insan ihtiyaçları ve istekleri arasındaki hiyerarşik ilişkiden kaynaklanır⁴⁵.

İkinci neden, verimliliktir. Verimlilik nedeniyle ücretler imalat ve hizmetlerde tarıma oranla daha hızlı büyüme eğilimi sergiler. Böylece bu sektörlerin ulusal gelirdeki payları da aynı şekilde artma eğilimi gösterir. Bu iki faktör topraktan göçe neden olur (sanayileşme). Clark, ileri sürdüğü ikinci nedenle işgücünün daha düşük verimli olan bir alandan daha yüksek verimli alanlara transfer edilmesinin ekonomik büyümenin önemli bir kaynağı olabileceğini ileri sürmüştür. Clark daha sonra tarımda teknik gelişimin emek göçünün birincil aktivitelerden ikincil ve üçüncül aktivitelere yönelmesine katkı sağlayacağını da ileri sürmüştür. Fakat neden ne olursa olsun yapısal değişme ekonomik büyümeye eşlik etmektedir⁴⁶.

⁴⁵ Yahya Sezai Tezel, a.g.e., s.63.

⁴⁶ B. Ingham, a.g.e., s.39.

3.2.3.2. H.B. Chenery ve S. Kuznets'in Katkıları

Clark'ın sektörlerle ilgili yakaladığı olgu ve bulgulardan sonra, özellikle Hollis B. Chenery ve Simon Kuznets gibi iktisatçılar, benzeri çalışmaları sürdürmüş ve daha sonraki yıllarda daha geniş ve daha sistematik kalkınma modelleri geliştirmişlerdir. Chenery çalışmalarını İkinci Dünya Savaşı sonrasında genişleterek çeşitli ilişkileri tartışmıştır. Chenery'ye göre, Engel Kanunu'na göre bir ülkede sanayi çıktısının payındaki bir yükselme kişi başına gelirden bir yükselmeye normal olarak eşlik eder. Bununla birlikte söz konusu genel ilişki her ülke için ortaya çıkmayabilir. Çünkü iç talebin kompozisyonundaki değişim dış ticaret yoluyla dengelenebilir. Birincil üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan bir ülke, sanayinin payında bir yükselme olmaksızın daha yüksek bir toplam gelir düzeyine ulaşabilir. Doğal kaynakların çeşitliliği nedeniyle farklı ülkelerde tek düze bir büyüme modeli bulmayı bekleyemeyiz. Bununla birlikte, talepteki bir değişim sonucunda gelir düzeyi ve endüstriyel çıktı arasında ortaya çıkan çok güçlü bir ilişkinin varlığını gösteren çok sayıda deliller bulunmaktadır. Bu doğrultuda modern büyüme teorisi birincil üretimde uzmanlaşmanın devam etmesine karşı önemli argümanlar taşımaktadır. Bu yüzden Chenery bir ülkenin büyümesinin tarihsel olarak ticaret ve teknolojinin değiştirdiği bir yapıda ortaya çıkabildiğini ileri sürmektedir⁴⁷. Böylece Chenery uluslararası açıdan teknolojik gelişmeye dayalı bir sanayileşmeye vurgu yapmış olmaktadır.

Sanayi ürünlerinin kompozisyonunda talebe göre zaman içinde meydana gelen değişimleri araştıran Chenery'ye göre, sanayileşme ekonomik yapıda üç ayrı değişimi gerektirmektedir. Birincisi, tüm sektörler içerisinde imalat sanayisinin görece öneminde bir artış, ikincisi, sanayi sektöründeki çıktının kompozisyonunda bir değişim ve üçüncüsü, her bir mal için üretim teknikleri ve arz kaynaklarında bir değişim.

Chenery'ye göre, sanayi çıktısının kompozisyonunda bir değişim sanayi çıktısının çeşitli grupları arasında yer alan bir değişim ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Sanayi ürünleri yatırım malları, ara mallar ve tüketim malları olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Yatırım malı ve tüketim malı arasındaki büyüme farklılığı tarım ve sanayi

⁴⁷ H. B. Chenery, "Patterns of Industrial Growth", *The American Economic Review*, Vol. 50, No. 4, September 1960, ss. 633-634'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.37.

arasındaki farklılık kadar önem arz etmektedir. Örneğin, kişi başına gelir 100 dolar iken, sanayi ürünlerinin % 68'i tüketim ve % 12'si de yatırım mallarından oluşmaktadır. Kişi başına gelir düzeyi 600 dolara çıktığında ise, sanayi malları içinde tüketimin payı % 43'e düşerken, yatırım mallarının payı % 35'e çıkmaktadır.

Öte yandan ABD'de ulusal gelir hesaplarının toplanması ve organize edilmesiyle uğraşan Kuznets, özellikle gelişmekte olan ülkelerin ampirik özelliklerini toplayıp analiz ederek, kalkınma iktisadı üzerinde ilk çalışma yapan iktisatçılardan biri olmuştur. Toplam gelirdeki değişimle beraber ortaya çıkan tüketim, üretim, ticaret ve gelir dağılımı açısından ekonomi genelindeki yapısal değişimleri ölçmüştür. Modern ekonomik büyüme döneminin önemli bir özelliği tasarruf ve yatırımın ulusal gelir içindeki payında anlamlı bir yükselmenin ortaya çıkmasıdır. Kuznets bu tespiti istatistiksel olarak ortaya koyan ilk iktisatçı olmuştur. Buna göre uzun dönemde tasarruf ve yatırımların ulusal gelir içindeki payında anlamlı bir yükselme görülen çok sayıda ülkede, aynı zamanda sermaye oluşumunda anlamlı bir yükseliş ortaya çıkmıştır. Kuznets, büyümenin erken aşamalarında ulusal gelirin bireyler ve hane halkları arasında eşitsiz olarak dağılıma eğilimi göstereceğini ve gelir dağılımının bozulacağını ileri sürmüştür. Büyümenin sonraki aşamalarında ise, gelir dağılımı düzleşme eğilimi sergiler. Eşitsizliğin azalması ekonomik dönüşümün daha sonraki aşamasının bir özelliğidir. Kuznets'in çalışmalarından çıkan şekliyle, gelir dağılımı açısından izlenen bu durum, yapısal değişimin önemli bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Hanehalklarının en fakir % 40'ının ulusal gelirdeki payı, ekonomik büyümenin ilk aşamalarında düşer, fakat zamanla kişi başına gelir büyüdükçe tekrar yükselmeye başlar⁴⁸.

Kuznets, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapmış olduğu çalışmalarının çok önemli sonuçlarını 1973'teki çalışmasında geniş ölçüde sunmuş ve bu çalışmasıyla Nobel ödülü kazanmıştır. Kuznets'e göre; geleneksel milli gelir, nüfus, işgücü ve benzeri ölçümlere dayalı olarak yapılan tarihsel ve sayısal analizlerin sonuçları, ekonomik

⁴⁸ B. Ingham, a.g.e., ss. 77-78.

büyümenin altı temel özelliğini ortaya koymaktadır ⁴⁹. Karşılıklı ilişki içinde bulunan bu altı özellik aşağıda sıralanmıştır:

- a) Gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir ve nüfus büyüme oranları hem bu ülkelerde gözlemlenebilen önceki oranlar hem de dünyanın geri kalanına göre, oldukça yüksek olup, son on yirmi yıl bu olguyu daha açık bir şekilde göstermiştir.
- b) Bütün girdilerde verimlilik artış oranı oldukça yüksektir. En çok üretken faktör olan emek faktörü dikkate alındığında, geçmişe oranla çok daha yüksek verimlilik oranları ortaya çıkmıştır.
- c) Ekonomilerde yapısal değişme oranı çok yüksektir. Yapısal değişmenin önemli görünüşleri tarımdan tarım dışına ve daha sonra sanayiden hizmetlere doğru bir değişme şeklinde kendini göstermiştir. Ayrıca, üretim faktörlerinin hacminde ve emeğin mesleki statüsünde ortaya çıkan değişmeyle beraber, ekonomik firmaların kişisel girişimciliğinden kişisel olmayan organizasyonlara doğru yönelmeleri şeklinde bir değişme ortaya çıkmıştır. Bunun gibi, ekonomik yapının pek çok diğer görünüşlerinde (örneğin, tüketimin iç ve dış görelî paylarındaki kompozisyon yapısındaki değişme gibi) ortaya çıkan değişmeler bunlara eklenebilir.
- d) Bütün bunlarla çok yakından ilişkili ve oldukça önemli olmak üzere, toplumsal yapılar ve ideolojiler hızlı bir şekilde değişmiştir. Sosyologların modernleşme süreci olarak tanımladığı olgunun bir parçası olarak tanımlanan kentleşme ve sekülerleşme bu değişimin bir görünümü olarak anlaşılabilir.
- e) Ekonomik olarak gelişmiş ülkeler, özellikle ulaşım ve haberleşmede (hem barış yanlısı hem de savaş yanlısı) artan teknoloji gücü aracılığı ile, dünyanın geri kalanlarından daha zengin olma eğilimine sahiptir. Bu olgu, modern öncesi her hangi bir dönemde geçerli olmayan yeni bir özelliktir.

⁴⁹ S. Kuznets, "Modern Economic Growth: Finding and Reflections", *The American Economic Review*, Vol. 63, No. 3, June 1973, ss.248-250'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.38-39.

f) Modern ekonomik büyümenin yayılışı sınırlıdır. Dünya nüfusunun dörtte üçünü oluşturan ülkelerdeki ekonomik performans hala modern teknoloji potansiyeli ile yapılabilir. Pek çok işi minimum düzeylerde bile yerine getirememektedirler.

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan bütün bu çalışmalarda, kaynak dağılımında meydana gelen değişimin kalkınma sürecinin önemli bir parçası olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu sonuç, çeşitli açılardan eksiklikleri ileri sürülse de, özellikle tarımdan sanayi sektörüne doğru ortaya çıkan yapısal değişme açıklamaları olmak üzere ülkeler arasında yapılan pek çok ampirik çalışma ile desteklenmiştir⁵⁰. Kalkınma iktisadını önemli ölçüde etkileyen bu ilk çalışmalar, kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için geleneksel sektörlerde uzmanlaşmaya bağlı kalmayıp, imalat ve hizmetler sektörlerine doğru ekonominin yapısal bir değişme sürecine girmesi gerektiğini ima etmektedirler.

3.2.4. Ortodoks Neoklasik Kalkınma Teorileri

İlk kalkınma teorileri ekolü, 1950 ve 1960'larda modernleşme teorisinin etkisinde ortaya çıkan "*ortodoks neoklasik kalkınma teorileri*"dir. Bu teoriler, bir ülkenin az gelişmiş olmasının nedenini daha çok yerel koşullara bağlamaktadırlar. Söz konusu teoriler, uluslararası fon akımlarının Üçüncü Dünya devletlerine aktarılması yoluyla, fakirlik kısır döngüsünün kırılacağını (R. Nurkse'un teorisi), tarımdan endüstriye yoğun emek gücünün hızlanacağını (A. Lewis modeli), endüstriyel büyümeyi sağlayacak olan büyük itişiyi kıvılcımlayacağını ya da harekete geçireceğini (P. N. Rosentein-Rodan'ın teorisi) ve daha genel olarak, endüstriyel çağı yakalamada toplumu bütüncül kalkış noktasına getireceğini (W. W. Rostow'un ünlü beş aşamalı gelişme teorisinde üçüncü aşama) ileri sürmektedirler.

Bu iktisatçıların çoğu açık bir ekonomide yatırımın etkin dağılımı konusunda devlete oldukça sınırlı bir rol tanırsalar da, modernleşme teorisinden hareketle, müdahale ile piyasanın işleyişini etkileyen siyasal ve toplumsal faktörleri merkezi değişkenler olarak incelemişler ve bu değişkenlerin kalkınmayı ve piyasa güçlerini destekleyeceğini

⁵⁰ P. Anthoni Thirlwall, a.g.e., ss. 54-55'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.39-40.

ileri sürmüşlerdir. Avrupa'daki daha esnek ortodoks yazarlar ise, (öncü sektör modelini ileri süren A. Hirschman gibi), devletçe korunan endüstriyel sektörlerde devletin daha yoğun müdahalesini tavsiye etmişlerdir. Geleneksel ortodoks neoklasik kalkınma teorileri dört temel varsayıma dayanmaktadır⁵¹.

- a) Azgelişmiş dünyanın bütün toplumları, öncelikle bu toplumların doğası gereği feodaldır ve bu feodalizm, Avrupa feodalizminin yansıttığı aynı toplumsal yapıyı yansıtır ve bu yüzden nitelik olarak benzer özellikler taşır.
- b) Bütün toplumlar, kalkınmada doğrusal ilerlemeleri ya da süreçleri yansıtacak şekilde, sabit bir evrimsel şema olan tek bir çizgi doğrultusunda kaçınılmaz olarak ilerlerler.
- c) Toplumsal değişme süreci temelde içseldir. Eğer bir ulus gelişmemiş/azgelişmiş ise bu durum, onun tasarruf etme arzusunun eksikliği veya eksik olan gerekli iş becerileri veya davranışları gibi iç/yerel faktörlerden kaynaklanır.
- d) Geleneksel toplumlarda kalkınma modern gelişmiş ülkeler ile ticaret ve yatırım ilişkileri vasıtasıyla harekete geçirilebilir.

Kalkınma iktisadı yazınının ana gövdesini oluşturan bu teoriler; belirtilen varsayımlara dayalı olarak, kalkınma sorununu çözmeye devleti veri ve tam olarak güvenilir bir aktör olarak ele almış, önerilerin tespit edilmesi ve bu önerilerin devletin önüne hazır projeler şeklinde sunulması şeklinde tamamlanmıştır. Aşağıda bu teorilerden en önemlileri açıklanmaktadır

2.2.4.1. Büyük İtiş Teorisi

1930'lu yıllarda iktisatçılar dünyada insanların büyük bir çoğunluğunun gelişmiş bir dünyada yaşamadığını görerek bu sorun üzerine yoğunlaşmışlardır. Bununla beraber, ilk etapta İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında Avrupa'nın yeniden

⁵¹ Jonathan Lemco, "Economic and Political Development in Modernizing States", **State and Development**, Ed. Cal Clark and Jonathan Lemco, Vol. XLVIII, E.J. Brill Press, New York, 1988, s.18'den P. Anthony Thirlwall, *Growth and Development*, 5th Edition, McMillan Press, London, 1994, s.54'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss40.

inşası ve doğusunun sanayileşmesi daha büyük ilgi çekmiştir. Paul N. Rosenstein-Rodan'ın 1943'te yayınlanan “*Doğu ve Güney Doğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları*” (Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe) adlı ünlü makalesi bu ilgiyi gösteren ilk çalışma olmuştur.

Rodan, dikkatleri az gelişmiş bölgelerin ekonomik kalkınma için gizli potansiyeli üzerinde dikkatleri çekmektedir. Rosenstein-Rodan çalışmalarını özellikle ekonominin birkaç büyük sektörünü aynı anda içeren büyük ölçekli endüstrileşme sonucu gerçekleştirilecek artan getiriler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Birbirini tamamlayan endüstriyel yatırımlar da bir “*Büyük İtiş*” ya da kısır döngülere bir tepki zinciri oluşturacaktır ve birbirlerini tamamlayıcı yatırımlar ekonomide birçok yönde kıpırdanmalara neden olacaktır. Endüstrinin birkaç dalında yapılacak yatırımlar bu branşlar ve sektörler arasında olumlu bir sinerji yaratacaktır. Bu sırada hükümetin “*itiş*” de önemli bir yeri olmalıdır⁵².

Rodan'a göre uluslararası çöküntü bölgeleri (depressed areas) sadece Doğu Avrupa, Güney Doğu Avrupa veya Uzak Doğu değil, bir bütün olarak dünyanın her tarafında görülebilmektedir. Rodan, Avrupa dışında yer alan az gelişmiş ülkelere değindiği için, bu çalışmasıyla kalkınma iktisadının kurucusu olarak değerlendirilmektedir.

Rodan çöküntü bölgelerinde sanayileşmeyi ekonomik kalkınmanın öncüsü olarak ileri sürmüştür. Çöküntü bölgelerinde tarımsal kesimde çalışan aşırı bir nüfus vardır. Eğer uluslararası iş bölümü ilkeleri uygulanabilirse, ya işgücünün sermayenin olduğu yere doğru (göç) ya da sermayenin işgücünün olduğu yere doğru taşınması (sanayileşme) gerekir. Dünya gelirini maksimize etmeye katkı sağlayacak bu iki olasılığın taşıma maliyetlerinin çok fazla veya ihmal edilecek kadar az olması ile ilgili bir farklılığı bulunmaktadır. Göç, göç edilen ve yeniden yerleşilen alanlarda geniş ölçekte uygulanabilir gözükmeyen aşırı zorluklar sunmaktadır. Kabul edilebilir olan olasılık ise, sanayileşme ile çözüm sunan bir uluslararası iş bölümü olmaktadır⁵³. Böylece az gelişmiş ülkelerin sanayileşmeleri ile gerçekleştirilecek olan bir dönüşüm,

⁵² İlker Parasız, Kalkınma ..., a.g.e., ss. 17-18.

⁵³ Paul N. Rosenstein-Rodan, “Problems of Industrialization in Eastern and South Eastern Europe”, *The Economic Journal*, Vol. 53, No. 210/211, June-September, 1943, ss.202-211'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.41.

dünyanın çöküntü bölgelerinin gelirini zengin bölgelerinden daha hızlı bir oranda yükselterek, dünyanın farklı bölgeleri arasında gelir dağılımını daha eşitleme eğilimi sergileyecektir⁵⁴.

Rodan'a göre iki türlü sanayileşme yolu vardır. Bunlardan birincisi, uluslararası yatırımlar olmaksızın kendi kendine yeterli olmaya çalışan, ve komünizm anlamına gelmeyen dışa kapalı ve otarşik bir Rusya modelidir. Bu yol pek çok dezavantajlar sunmaktadır. Hafif sanayi, ağır sanayi ve makine sanayisinde sanayinin bütün aşamalarının inşa edilmesi zorunluluğu vardır. Sanayileşmenin çok yavaş ilerlediği böyle bir durumda, sanayileşmenin gerekleri yaşam standardı ve tüketimin daima çok düşük düzeylerde tutulması pahasına yerine getirilebilir. Uluslararası işbölümüne girilmediği için dünya ekonomisinin kaynakları belli bir alanda aşırı bir şekilde kullanılmış olacağından, kaynak israfı ve dünya genelinde kaynak sıkıntısı ortaya çıkar.

Alternatif yol ise, uluslararası işbölümüne girerek dünya ekonomisine katılmaktır. Dışa açık ve uluslararası sermayeye dayalı olan bu modelin pek çok avantajı bulunmaktadır. Herkes için daha fazla refah üretecek olan bir modeldir. Tüketim kısıtlığı daha küçük oranda ve daha kısa sürer. Aşırı nüfuslu alanlarda hafif sanayi gibi emek yoğun alanlar uluslararası işbölümünün sağduyulu bir ilkesidir. Genişleyen dünya ekonomisi amaçları söz konusu olduğunda ABD, İngiltere, Almanya, Fransa ve İsviçre uluslararası çöküntü alanlarının ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Böyle bir sanayileşme modeli otarşik modele tercih edilebilir⁵⁵.

Rodan, önermiş olduğu sanayileşme sürecinin 19. yüzyılda yaşanan sanayileşme sürecinden farklı olabileceğini ileri sürmüştür. 19. yüzyılda uluslararası yatırımlar tarımsal ticaretten endüstriyel ürünlere geniş ölçüde kendi kendine dönüşmüştür. Bu dönüşüm şimdi otomatik olarak değil, planlı bir şekilde çözülebilir. Benzer şekilde bugünün çöküntü alanları; uluslararası yatırım koşulları, itici güç olarak teknik gelişme ve siyasal riskler açısından, 19. yüzyıla oranla daha olumsuz koşullara sahiptir. Bunun için uluslararası yatırımları için, devletin siyasal risk oluşturmayacak

⁵⁴ Tamer İşgüden, "Gelişme Kuramları", **Gelişme İktisadi: Kuram Eleştiri, Yorum**, a.g.e.,s.141.

⁵⁵ Paul N. Rosenstein-Rodan, a.g.m., ss.204-205'ten Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.42.

şekilde gözetici ve garantör rolü oynaması gerekmektedir. Devletin ekonomik yaşama aktif katılımı yeni bir ayrıntı olarak dikkate alınması gereken yeni bir faktördür.

Rodan, aktif devlet müdahalesinin bir faktör olarak ekonomiye dahil olduğu bir ekonomide, dengeli bir şekilde birbirlerini tamamlayan farklı endüstrilere geniş ölçüde yatırım yapılması gerektiğini ileri sürmektedir. Farklı endüstrilerde tamamlayıcılık geniş ölçekli planlı sanayileşme lehinde önemli sonuçlar ortaya çıkarır. Tarımsal alanda çalışan işçiler, tek bir fabrika yerine endüstriler serisinin içine çekilmesi durumunda bir bütün olarak sanayileşmeye doğru gidilebilir. Böyle bir tamamlayıcı sistemin planlı bir şekilde oluşturulması, özel bir dışsal ekonomi durumu sunarak, endüstriler açısından maliyet riskini azaltır.

Planlı bir sanayileşme sürecinin başlatılabilmesi için; yatırımların bir büyük itiş ortaya çıkarması ve bunun için de, yatırımların başlangıçta birbirini tamamlayıcı endüstrilerde ve aynı anda başlatılması gerekmektedir. Bir ülkeyi kendini sürdüren bir büyüme sürecine sokmak, bir uçağı havalandırmaya benzer. Uçağın kalkışa geçebilmesi için, yerde belirli kritik bir hıza ulaşması ve bu hızı geçmesi gerekmektedir. Tıpkı bunun gibi aynı anda planlanmış yatırımlarla başlayacak olan bir büyük itiş, ekonomiyi kendini sürdüren bir büyüme sürecine sokabilir. Eğer kaynakların asgari bir miktarı söz konusu tamamlayıcı yatırımlara yönlendirilemez ise, söz konusu eşik aşılamaz ve çabalar boşa çıkmış olur⁵⁶.

Büyük itiş başlatmak ve kendini sürdürecekt büyümeğe geçişini sağlamak için sermaye birikiminin yeterli olması gerekmektedir. Bu bağlamda Rodan tasarrufları yatırımlarını karşılayamayan az gelişmiş ülkelere yapılması gereken dış yardımın gerekliliği üzerinde durmuştur. Az gelişmiş ülkelere yapılacak uluslararası yardımın (borçlar, garantiler, teknik yardımlar) amacı kendini sürdürme temeline dayalı tatmin edici bir büyümenin gerçekleştirilmesidir. Bu yolla ekonomik durgunluktan kendini sürdüren bir ekonomik büyüme sürecine geçiş sağlanmış olacaktır.

Rodan'a göre kendini sürdüren büyüme (self-sustaining growth), özel yabancı sermaye ithalatının normal bir şekilde devam edebildiği, fakat her hangi bir

⁵⁶ Tamer İşgüden, a.g.m., s.142.

yardımın artık gerekli olmadığı bir durumu veya bir aşamayı göstermektedir. Yatırımların asgari miktarı gerekli olmakla beraber kendini sürdüren bir büyüme için yetersizdir. Azgelişmiş ülkelerin kendini sürdüren bir büyüme hızını yakalama sürecinde bu ülkelerin büyüme hızlarını, almaları gereken yardım miktarlarını ve başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin vermesi gereken yardım miktarlarını içeren geniş bir çalışmayı tamamlamıştır. Artan oranlı gelir vergisi yaklaşımı ile, zengin bölgelerin ve ülkelerin bu yardımlardaki katkılarının daha fazla olması gerektiğini hesaplamıştır. Örneğin, ABD'nin toplam yardımların % 65'ini, Avrupa, Okyanusya ve Kanada'nın ise %35'ini karşılaması gerek tiğini göstermiştir⁵⁷.

Sonuç olarak Rodan, büyük itiş sağlayacak çok sayıda yatırımın aynı anda gerçekleştirilmesi gerektiğini, bu yatırımları finanse edemeyecek olan azgelişmiş ülkeler için uluslararası yardımın önemini vurgulamış olmaktadır. Rodan'ın teorisinden sonra, iktisatçılar dikkatlerini yaşam standartları ve kurumları Avrupa'dan çok farklı olan Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya çevirmişlerdir.

3.2.4.2. Kapalı Çember Teorisi

Azgelişmişliğin nedenini açıklayan çok sayıda kapalı çember ya da diğer bir ifadeyle “*fakirlik kısır döngüsü teorisi*” bulunmaktadır. Fakirlik kısır döngüsün en iyi açıklaması Nurkse'ün çalışmalarında bulunabilir. Nurkse'ün “*Ekonomik Kalkınmanın Bazı Uluslararası Görünimleri*” (Some International Aspects of the Problem of Economic Development) başlıklı makalesine göre, “*Bir ülke fakir olduğu için fakirdir*” deyimini basmakalıp bir önerme gibi gözükmesine rağmen, ekonomik olarak geri kalmış alanlarda sermaye oluşumu probleminin hem arz hem de talep yönünü etkileyen çok önemli dairesel bir ilişkinin varlığını göstermektedir⁵⁸.

Nurkse'e göre bir ülkeyi yoksulluk durumunda tutan süreç, düşük gelir düzeyi ile başlayan, bir noktadan diğerine hareket etmeye ve tekrar hareketin başına dönmeye

⁵⁷ Paul N. Rosenstein-Rodan, “International Aid for Undeveloped Countries”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 43, No. 2, May 1961, s.161'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.43.

⁵⁸ R. Nurkse, “Some International Aspects of the Problem of Economic Development”, *The American Economic Review*, Vol 42, No 2, May 1952, s.571'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.44.

eğilimli dairesel bir hareket sonucunda, başlangıçtaki düşük gelir düzeyine dönmekle sonuçlanan kısır bir süreçtir. Bu süreçte az gelişmişliğin az gelişmişlik doğurduğu mekanizma şu şekilde işlemektedir: Düşük gelir düzeyi, düşük tasarruf ve düşük talep düzeyi, düşük yatırım düzeyi, yetersiz sermaye stoku oluşumu, düşük verimlilik, düşük gelir düzeyi.

Kısır döngü temelde Keynesyen tasarruf-gelir ilişkisine dayanır. Keynes faiz oranından ziyade gelir üzerinde bir toplam tasarruf bağımlılığı ileri sürerek klasik yazarlardan ayrılmıştır. Bu yüzden fakir ülkelerde tasarruf arzını sınırlayacak şekilde, düşük gelir düzeyinden kaynaklanan küçük bir tasarruf kapasitesi vardır. Ayrıca küçük iç piyasa hacmi nedeniyle yatırım dürtüsü de düşüktür. Bu açıklama, iş bölümünün piyasanın hacmi tarafından sınırlandırıldığı düşüncesine sahip olan A. Smith'in tezine daha uygun düşmektedir. Fakir ülkelerdeki sınırlı iç piyasa hacmi sermaye oluşumuna ve verimlilik büyümesine engel olur. Bu durum düşük gelir düzeyi ortaya çıkararak, dairesel hareketin tekrar başına dönülmesine neden olur. Hareket her defasında aynı sonucu doğuracak şekilde tekrarlanır⁵⁹.

Doğal olarak bu teoriye göre az gelişmişlikten kurtulmak bu kısır döngünün kırılması ile mümkün olabilir. Fakat kısır döngünün kendiliğinden kırılmayacağı da açıkça görülmektedir. Nurkse, az gelişmiş ülkelerde fakirlik kısır döngüsüne yol açan sermaye oluşumunun hem arz hem de talep yönünde güçlü bir yetersizlik olduğunu iddia etmiştir. Bir ekonomide kısır döngünün varlığı devlet tarafından alınacak önlemlerin gereğini göstermektedir. Talep açısından, yoksulluk yatırım dürtüsüne engel olur. Yatırım yetersizliği geniş ölçüde devlet tarafından yerine getirilen dengeli büyümeye dayalı endüstriyel kalkınmayı gerektirir. Arz yönünden, sermaye oluşumu tasarruf kapasitesinde bir yükselmeyi gerektirir. Nurkse, ülkenin marjinal tasarruf eğiliminin büyümenin temel belirleyicisi olduğuna işaret eder. Burada önemli olan gönüllü tasarrufların oluşması için güven sağlayabilmektir.

Ayrıca kısır döngünün kırılabilmesi için dış yardımlar veya yabancı sermaye önemli bir unsurdur. Çünkü burada az gelişmiş ülkelerde temel eksikliğin sermaye birikimi olduğu tespit edilmektedir. Nurkse'ün bir çok çalışmasına yansıdığı gibi,

⁵⁹ B. Ingham, a.g.e,s.172.

yabancı sermayenin rolü tasarruf açığını kapatmak ve sermaye birikimine katkı sağlamaktır. Bu bağlamda sermaye 19. yüzyılda örneğin İngiltere'den ABD'ye aktığı gibi, şimdi de ABD'den geri kalmış alanlara doğru akabilir ve buraların gelişmesine katkı sağlayabilir. Yabancı sermaye ile gelir düzeyi bir kere yükseltildikten sonra kapalı çember kırılmış ve daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşılmış olacaktır.

Sonuç olarak Nurkse kalkınma ile gelir büyümesini aynı anlamda kullanarak, sermaye oluşumunu kalkınmayı hızlandıracak temel bir unsur olarak görmüştür. Nurkse, ekonomik kalkınmada tasarrufların ve sermaye formasyonunun rolünü vurgulamada Rodan'ın tezini izlemiş Lewis'in aşağıda açıklanan doktrinine benzer bir takım argümanları önceden vurgulamıştır. Nurkse, başlangıçta belirtilen temel varsayımlara uygun olarak, azgelişmiş ülkelerin gelişebilmesi için gelişmiş ülkelerin izlemiş olduğu yolu izlemeleri gerektiğini kabul etmektedir. Belirtmek gerekir ki Nurkse, kısır döngü tezinde azgelişmiş ülkelerin yoksulluğunu gösteren gelir ve sermaye birikimi eksikliğini tespit etmiş olmakla beraber, bu eksikliğin hangi tarihsel nedenlere dayalı olarak ortaya çıktığını açıklayamamaktadır.

3.2.4.3. İkili Yapı (Düalizm) Teorisi

İkili yapı veya düalizm kavramı kalkınma literatürünün oluşumu boyunca sürekli değinilen bir kavram olmuştur. İktisat biliminde bu kavramın kökenleri 18. ve 19. yüzyılların endüstriyel devrimine ve klasik iktisat bilimine dek uzanmaktadır. Bu kavrama dayalı açıklamalar antropoloji ve sosyoloji literatüründe de bulunabilmektedir.

İkili yapı teorisi, özellikle yabancı sermayenin azgelişmiş ülkelere gelmesi sonucunda, tarımsal (geleneksel) kesim ve sanayi (modern) kesimi şeklinde birbirinden ayrı iki ayrı kesimin bir arada bulunduğunu ileri sürmektedir. Tarımsal kesimde sanayi öncesi toplumsal yapı, üretim teknikleri ve değer yargıları geçerli iken, sanayi kesiminde piyasa ve endüstriyel ilişkiler geçerliliği sürdürmektedir.

Kalkınma iktisadı içinde yer alan ilk teorisyenlerin katkıları ile ikili yapı kavramı kalkınma iktisadının temel soruları arasına girmiştir. Bir çok ikili yapı teorisinde azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin izlemiş olduğu yolu aynen izleyerek gelişebileceklerine dair genel bir varsayımın kabul edildiği açıkça görülmektedir. Batı

toplumları feodalitenin çözülmesi ve kapitalizmin kurulmasına tanıklık etmiştir. Bu dönüşüm sürecinde geleneksel ve içine kapalı bir tarım toplumu olan feodalizm, kapitalizm ile birlikte gelişen endüstriyel ilişkiler sonunda dışa açık bir sanayi toplumu haline gelmiştir. Eğer geleneksel kesimin çözülüp modern kesimin ekonomiye egemen olacağı bir aşamaya gelebilmek için gerekli mekanizmalar işletilebilirse, aynı süreç bugünün ikili yapıya sahip olan azgelişmiş ülkelerinde de işleyecektir⁶⁰. Kalkınma iktisadı içinde ikili yapı teorisi bir çok türleri ile tartışılmıştır. Aşağıda bunlardan ekonomik ikili yapı ve sosyal ikili yapı kavramlarına dayalı teoriler açıklanmaktadır.

3.2.4.3.1. Ekonomik İkilik

W.A. Lewis “*Sınırsız Emek Arzı ile Ekonomik Kalkınma*” (Economic Development with Unlimited Supplies of Labour) adlı çalışması ile klasik bir düal ekonomi modeli sunmaktadır. Lewis’in amacı kapitalist artının kalkınma sürecindeki kritik rolünü vurgulamaktır. Bu çalışmasıyla azgelişmiş ülkeler için dağıtım, birikim ve büyüme problemlerini çözebilen klasik bir çerçeve sunmuştur.

Modern endüstriyel ticaret sektörü ve yerli geçimlik sektörden oluşan Lewis modeli, bir düal ekonomi varsayımı ile başlar. Lewis, geçimlik sektörde geçimlik ücret düzeyinde emek arzının emek talebini aştığını, dolayısıyla geçimlik sektörde sınırsız bir emek arzının bulunduğunu varsayar. Bu modelde, hızlı bir nüfus büyümesi ve oldukça düşük bir kalkınma düzeyinde, emeğin marjinal ürünü sıfır veya negatif olabilmektedir. Böyle olmakla beraber gizli işsizlerin de toplam gelirden pay alması nedeniyle, çalışanlar emeğin ortalama ürününe eşit bir ücret alırlar. Bu durumda çalışanların sayısında bir azalma emeğin geleneksel ortalama ürünü azaltmaz ve hatta artırır⁶¹. Tarımın ayırt edici bir özelliği toprak arzının sabitliği nedeniyle azalan getirilere konu olan bir faaliyet olmasıdır. Eğer hızlı bir nüfus büyümesi varsa ve işgücü toprak dışında çok küçük bir istihdam olanağına sahipse, toprağın daha fazla istihdam sunamayacağı bir aşamaya ulaşılmış olur ve mevcut çalışanların çalışma saatlerinde ciddi bir azalma

⁶⁰ Tamer İşgüden, a.g.e., ss.144-145.

⁶¹ W. Arthur Lewis, “Sınırsız Emek Arzı ile İktisadi Kalkınma”, **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, Der. Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966, s.94.

olmaksızın aynı toprakta daha fazla nüfus çalışamaz. Dolayısıyla marjinal verimliliği çok düşük işgücü fazlalığı gizli işsiz olarak tarımsal kesimde varlığını sürdürür.

Öte yandan ekonominin giderek verimli bir şekilde büyüyen sanayi kesiminde ise, bir işgücü talebi ortaya çıkmaktadır. Bu talep doğal olarak gizli işsiz deposu olan tarımsal kesimden karşılanabilir. Endüstriyel sektörün tarımsal sektörden işgücü çekebilmesi verilecek ücretlerin belli bir limitin altına düşmemesini gerektirir. Endüstriyel sektörde verilecek ücret, geleneksel sektördeki kazançlara bağlıdır. Modern kesimdeki ücretlerin minimum sınırı tarım kesimindeki ortalama ücrete eşit veya daha üstünde olmalıdır. Gerçi bu konuda endüstriyel kesimde herhangi bir sorun ortaya çıkmaz⁶².

Kalkınma sürecinin başlayabilmesi için tarımda azalan getiriler ve sıfır marjinal ürün eğiliminden çıkmak gerekmektedir. Bunun için ilk olarak sanayi sektörünün tarımsal nüfusun gizli işsiz durumunda olan oldukça fazla olan kısmını içine çekmesi gerekmektedir. Bu yolla verimlilik nüfustan daha hızlı artacak, tarımda gizli işsizlik azalacak ve marjinal verimlilik artacaktır. Ayrıca toplam tarımsal üretimde bir azalma meydana gelmeyecek, hatta marjinal verimliliğin yükselmesiyle artabilecektir.

Tarım kesiminden transfer edilen işgücünün sanayi kesiminde istihdam edilmesiyle ekonominin üretimi artarken, tasarruf olanağı artacak ve yeni sermaye birikimine kaynak oluşturulmuş olacaktır. Kapitalist sektörün genişlemesi ve geleneksel sektörden emeğin çekilme oranı ortaya çıkan kapitalist artığın kullanımına bağlıdır. Eğer artık daha büyük bir sermaye oluşumuna yol açacak şekilde yeniden yatırıma giderse, emeğin toplam ürünü yeniden artar. Emeğin ücreti sabit kalırsa, kapitalist sektör geleneksel sektörden çekerek daha fazla işgücü istihdam edebilir. Ayrıca Lewis'e göre, ulusal gelir içinde karların payı da yükselir. Bu yükselme kar oranı nedeniyle yatırımları uyarır. Bütün bu süreçte tarım kesiminin ekonomideki ağırlığı azalacak, sanayi kesiminin artacak ve sonuçta ekonominin bütününe kapitalist kesim egemen olacaktır.

⁶² W. Arthur Lewis, a.g.m., s. 97.

Sanayi kesimindeki büyümeye neden olan kaynaklar sadece karlarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda yabancı sermaye, kredi veya enflasyon gibi kaynaklar da etkili olabilir⁶³.

Lewis az gelişmiş ülkelerin bir ikincil yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu ülkelerde yalnızca iki kilit sektör yoktur aynı zamanda bu sektörler arasındaki bağlantı çok zayıftır. Geleneksel olarak kırsal alanda verimlilik düşüklüğü vardır. Bu sektörde büyük bir kısım insan çalışmakta ve tükettiğini üretmektedir. Öte yandan henüz yeni yeni canlanan bir modern kapitalist sektör vardır. Burada üretim daha fazla teknoloji kullanılarak yapılmaktadır ve çalışanların verimliliği geleneksel sektörden daha yüksektir. Modern sektör geleneksel sektörden gıda ve girdi satın almaktadır. Ayrıca geleneksel sektör kırlardaki endüstrilere emek girdisi sağlamaktadır. Bunun dışında iki sektör arasındaki bağlantı zayıftır.

Kuşkusuz emeğin tarımdan endüstriye transfer süreci bir sona ulaşacaktır. Emek tarımı terk ettikçe yani emek fazlası tükendikçe emeğin marjinal ve ortalama ürünü artacaktır. Bu durumda üreticiler daha iyi teknikler kullanmaya başlayacak ve böylece birincil sektörün modernleşmesi gündeme gelecektir. Kuşkusuz bu süreç tedrici bir şekilde gelişecektir. Bir gün tarım sektöründe emek kıtlığı başlayınca, tarımda emek tasarruf eden daha fazla sermaye ve teknoloji kullanmaya başlayacaktır⁶⁴.

Sonuç olarak, bu teori genel neoklasik varsayımlara uygun olarak, Batıyı izleyerek az gelişmiş ülkelerin gelişmiş olacağını söylemiş olmaktadır. Avrupa deneyiminde geleneksel feodal kesimin çözülmesiyle modern endüstriyel bir yapıya geçilmiş olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerde de, endüstriyel bir yapıya geçebilmek için geleneksel tarımsal kesimin çözülmesi gerekmektedir. Lewis modelinde ima edilen varsayım, kapitalist sektörde istihdam büyümesinin sermaye oluşumu ile doğru orantılı olacağı varsayımdır⁶⁵. Bununla beraber, karlar emek-yoğun teknolojide yatırıma giderse, aynı sonuç ortaya çıkmayabilir; çünkü bu durumda sanayi sektöründe istihdam büyüme oranı ve tarımsal sektörden emeğin çekilmesi oldukça düşük kalabilir.

⁶³ W. Arthur Lewis, a.g.m., s. 99-130.

⁶⁴ İlker Parasız, Kalkınma ..., a.g.e., s.24.

⁶⁵ W. Arthur Lewis, a.g.e., s.130.

3.2.4.3.2. Sosyal İkilik

Sosyal ikili yapı (social dualizm) kavramı J.H. Boeke ve diğer Hollandalı iktisatçılar tarafından, Hollanda sömürgesi altında bulunan Endonezya toplumu ile ilgili çalışmalarında kullanılan bir kavramdır. Bu çalışmalara göre, geleneksel tarımsal toplumla çatışan bir ekonomik ve sosyal sistem, sömürge yönetimi altındaki Endonezya'ya dışarıdan ithal edilmiştir. Böyle bir toplumda inançlarıyla, değer yargılarıyla birbirinden oldukça farklı ilkelere göre işleyen iki farklı kültür ve iki farklı yapı bir arada yaşamaktadırlar⁶⁶.

Bununla birlikte ithal edilen ekonomik ve sosyal sistem topluma tümüyle egemen olamamaktadır. Çünkü geleneksel toplumlarda arkadaş ve akrabalar arasında adalet ve karşılıklılık (reciprocity), bir kısım sosyal otoritelerce mal dağıtımı (redistribution) ve ev idaresi (householding) gibi yerli sosyal sistemi yöneten kurumsallaşmış ilkeler bulunmaktadır. Örneğin sanayi öncesi bir toplumda ücretli emeğin yerini sınırlı dağıtım kurallarına göre işgücünün yükünün paylaşılması olabilir. Çayırın, toprağın ve hayvanların kullanımı benzer şekilde piyasa ile değil, yeniden dağıtımcı veya karşılıklı yöntemlerle yapılabilir. Geleneksel toplumlarda bu türden ilke ve inançları sürdürme eğilimi vardır. Bu ilke ve eğilimler, sosyal olarak ikili yapı arz eden bir toplumda, yerli sosyal sistemi yönetme konusunda genellikle piyasada işleyen mübadele ilkelerinden çok daha fazla etkilidir⁶⁷.

Boeke, her toplumsal sistemin kendine özgü bir iktisadi yapısının olduğunu ve iki kesimli bir topluma geleneksel iktisat politikalarının uygulanmasının geleneksel topluma zarar vereceğini ileri sürmektedir. Boeke'nin tezindeki temel düşünce piyasa kurallarının evrensel olarak geçerli olmayacağı ve tarih ve antropolojide saygın bir geçmişe sahip olan sanayi öncesi toplumlarda ekonomik işlemlerin yerine geleneksel kuralların uygulanabileceğidir. Yerli üretimin özelliklerinden biri, iç tüketimini

⁶⁶ J. H. Boeke, "The Effects of the Economic Crisis in Netherlands-India", *Pacific Affairs*, Vol. 7, No. 1, March 1934, ss. 30-31'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.48.

⁶⁷ B. Ingham, a.g.e., s. 116.

kendisinin sağlaması ve piyasanın dışında kalmasıdır. Bu ilişkiler, örneğin 1929 krizi gibi ekonomik kriz zamanında üreticilerin pozisyonunu güçlendirmektedir⁶⁸.

Bununla birlikte ampirik deliller, gelişmekte olan ülkelerin geleneksel sektörlerinde var olan değer ve dürtülerin bu ülkelerdeki modern sektör ve modern ekonomilerinde olan değer ve dürtülerinden farklı olacağı şeklindeki bakış açısına çok fazla destek vermemiştir. Değer ve dürtüler aynı olduğuna göre, ayrı politikaya da gerek kalmamaktadır. Bu bağlamda Boeke'nin sosyal ikilik teorisinin ilk eleştirisini yapan kalkınma iktisatçısı Benjamin Higgins, geleneksel faaliyetlerde bulunan yerli insanın endüstriyel disiplinden kaçtığını, karını maksimize etmeyi araştırmadığını, sınırlı isteklere sahip olduğunu veya karşılıklılık ilkesine göre hareket edip çalışmak istemeyeceğini gösteren bir delil bulunmadığını ileri sürmüştür.

Tam tersine, pek çok kırsal ekonomi çalışması çiftçilerin rasyonel ekonomik tepkiler verdiğini göstermiştir. Tarımsal ürünlerin fiyatları yükseldiğinde piyasaya arzı artırır, fiyatlar düştüğünde arzı azaltır, hatta kısa dönemde hasat edilmemiş ürünleri toplamazlar; ücretler yükseldiğinde emek arzını artırır, ücret gelirinde ikramiye veya farklı fırsatlar vaad eden uzak mesafelere doğru göç ederler. Bu yüzden sosyal ikili yapı, şu ana kadar sunulduğu şekliyle, oldukça zayıf ampirik bulgulara sahiptir. Bunun gibi modern emek piyasalarına kadınların girmesi ile ilgili ilkel yasaklar gibi geleneksel dürtü ve tepkiler, kurumsal düzenlemeleri sürdürerek aşılabilir. Sosyal ikilik teorisi basitçe geleneksel tarımsal toplumlarda insanların dürtü ve tepkilerinin abartılmış ve idealize edilmiş bir açıklamasını sunmaktadır⁶⁹.

3.2.4.4. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi

Kalkınmada aşamalar teorisine olan ilgi Walt W. Rostow'un "*Ekonomik Büyümenin Aşamaları*" (The Stages of Economic Growth) adlı kitabıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Rostow bu çalışmasında "*Komünist Olmayan Bir Manifesto*" alt başlığı ile Marxist yoruma bir alternatif getirme girişiminde bulunmuştur. Rostow bu çalışmasıyla ulusların büyüme ve kalkınma modeli olarak ekonomik bir model sunduğu gibi, aynı zamanda siyasal bir teori de sunmaktadır.

⁶⁸ J. H. Boeke, a.g.m., s. 35'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.48.

⁶⁹ B. Ingham, a.g.e., ss. 116-117.

Rostow'un tezi mantıksal ve pratik olarak kalkınmanın aşamalarını tanımlamanın ve bu aşamalara göre toplumları sınıflandırmanın mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre kır toplumun tarihsel olarak belli aşamaları geçerek kalkınmasını sürdüreceğini ileri sürmektedir. Buna göre bu gününün gelişmiş ülkeleri geleneksel, geçiş, kalkış, olgunluk ve kitle tüketim aşamaları olarak beş aşamayı geçerek gelişmiş ülkeler konumuna gelmişlerdir. Azgelişmiş ülkeler de aynı aşamaları geçmek koşuluyla gelişmelerini tamamlayabileceklerdir. Söz konusu aşamalar aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

3.2.4.4.1. Geleneksel Toplum

Rostow tarihi ve ekonomik kalkınmanın birinci aşamasını belli belirsiz tanımlamaktadır. Geleneksel toplumu ortaçağ Avrupasına ve Newton öncesi herhangi bir topluma benzetmektedir. Yani geleneksel toplum bilim öncesi bir toplumdur. Zaman zaman bilimsel ilerlemeye rastlanmaktadır. Ancak sürekli olarak üretim sürecini etkileyen bilimsel bilgiye ulaşılmasını sağlayan bir sistematik mekanizma yoktur. Geleneksel toplumda uzun vadeli kadercilik hakimdir. Geleneksel toplum büyük toprak sahiplerinin hakim olduğu bir tarım toplumdur. Büyük toprak sahipleri politikanın ve ekonomik gücün belirlenmesinde hakim rol oynamaktadır⁷⁰.

Bir bütün olarak Newton öncesi dünya (Çin hanedanları, Orta Doğu uygarlıkları, Akdeniz ve Orta Çağ Avrupası gibi), ananeye dayanan geleneksel toplumlardan oluşmuştur. Geleneksel toplum hiç bir zaman statik değildir. Bu toplumlarda ekilebilir alanlar genişleyebilir, bazı teknik icatlar, ticaret, ziraat ve sanayi söz konusu olabilir. Fakat kişi başına gelir düzeyinde bir tavan olması, geleneksel toplumun temel özelliğidir. Nüfus bulaşıcı hastalıklara göre azalır veya çoğalır. Geleneksel toplumların gelişmesi, modern bilimin, tekniğin ve modern bilim zihniyetinin olmayışı yüzünden daima sınırlı kalır. Kaynakların büyük bir kısmı tarıma ayrılmak mecburiyetindedir. Çalışan nüfusun % 75 veya daha fazlası tarım sektöründe

⁷⁰ İlker Parasız, Kalkınma ..., s. 24.

çalışmaktadır. Bir kimsenin torunlarına bırakabileceği imkanlar kendi dedeleri zamanındaki imkanlardan daha geniş değildir⁷¹.

Sosyal organizasyonlarda aile ve klan bağları çok büyük önem taşır. İktisadi, sosyal ve siyasal düzeni kendine yeter düzeyde sürdüren bir toplum söz konusudur. Geleneksel toplumda şu veya bu şekilde bir siyasal yönetim her zaman olmuştur. Fakat genellikle toprağa sahip olanlar veya kontrol edenlerin etkisinde kalmış ve bu yüzden iktidar merkezietini kaybetmiştir. Newton sonrası dönemde bu tip toplumlar oldukça azalmış olmakla beraber geleneksel toplum olarak sınıflandırmaya tabi tutulabilirler.

3.2.4.4.2. Hazırlık Aşamasındaki Geçiş Toplumu

Rostow'a göre feodalizm ve kalkış (take-off) arasındaki aşama geçiş aşamasıdır. Bu aşamada kalkınmanın başlaması için gerekli ön şartlar hazırlanmaktadır. 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında Batı Avrupa'da hazırlık koşulları belirli bir şekilde gerçekleştirilmiş bulunuyordu. Bu dönemde en müsait olan İngiltere, geçiş aşamasını ilk tamamlayan ülke olmuştur. Bunda İngiltere'nin coğrafi durumunun doğal kaynaklarının, ticaret olanaklarının, sosyal ve ekonomik yapısının da etkisi olmuştur⁷².

Bununla beraber Rostow, daha çok az gelişmiş dünyanın sömürgecilikten kurtulmasını ima ederek; tarihte hazırlık koşullarının toplum içinden gelen kuvvetlerle değil, daha ileri toplumların yaptığı dış müdahalelerle meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bu müdahale, geleneksel toplumu bir yandan çözerken, bir yandan da eski kültür içinden modern bir toplumu oluşturacak düşünce ve hisleri de harekete geçirmiştir. Bu aşamada toplumun genel düşüncesine göre iktisadi gelişmenin sadece mümkün değil, aynı zamanda zorunlu bir süreç olduğu kabul edilmektedir.

Bu aşamada belli ölçüde eğitim artar, özel ve devlet sektöründe yeni girişimci tipleri ortaya çıkar. Bu aşamada yatırımlar toplumun altyapısını oluşturan taşımacılık ve diğer sosyal sabit sermayeye yönelmelidir. Sermayeyi harekete geçirmek için bankalar ve diğer kurumlar kurulur. İç ve dış ticaret genişler. Bu aşamanın ekonomik özelliği

⁷¹ W. W. Rostow, "Kendini Besleyen Gelismeye Götüren Kalkış", **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, a.g.e., ss. 48-49.

⁷² Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, Beşinci Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 64.

kendini besleyen büyümeyi garanti altına alacak şekilde yatırımların düzeyinin ulusal gelirin en az % 10'una yükselmesidir. Bu aşamada sosyal yönden yeni bir elit endüstriyel toplumu kurmalı ve geleneksel toplumun toprağa dayalı elit otoritesinin yerine geçmelidir.

Geçiş aşamasında pek çok iktisadi ve sosyal değişimler görülmekle beraber asıl değişme siyasal bünyede ortaya çıkmaktadır. Eski mahalli çıkarlara, sömürgeci güçlere veya her ikisine birden karşı olan ve milliyetçi ruha sahip bir merkezi ulusal devletin kurulması hazırlık aşamasının en önemli yönünü teşkil etmektedir. Rostow'un buradaki görüşleri ile F. List'in görüşleri arasında büyük bir yakınlık vardır. List de o dönemde içinde bulunduğu toplumun gelişmesini, ekonomik milliyetçiliğe bağlayarak serbest dış ticaret görüşüne karşı çıkmış ve iç üretim gücünün sanayiye dayalı olarak geliştirilmesini önermiştir. O dönemde, Almanya'nın İngiliz endüstrisi karşısında sanayileşmesini sürdürebilmesi ekonomik milliyetçiliğe bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Geçiş döneminde Rostow'a göre girşimci sınıfının ortaya çıkması önemlidir. Bu dönem için Rostow'u List'ten ayıran nokta devlet müdahalesi bakımından söz konusudur. F. List bu dönemde koyu bir devlet müdahalesini öngörürken, Rostow için aynı şeyi söylemek zordur⁷³.

Fakat bütün bunlar, sınırlı bir ilerlemeye yol açabilir. Bir çok sömürgeci ve yarı sömürgeci güçlerin ekonomik amaçlarına göre yönetilen eski toplumlar, geliştirdikleri modern iktisadi faaliyetlerinin yanı sıra hala eski durumlarını muhafaza etmektedirler. Geçiş aşamasının uzunluğu yerel kabiliyete, enerji ve kaynakların modernleşmeyi getirme ve eski düzeni değiştirme hızına ve bu bağlamda siyasal iktidarın oynayacağı önemli bir role bağlıdır.

3.2.4.4.3. Kalkış (Take-off) Aşaması

Bu aşama, düzgün bir gelişmeye karşı çıkan engel ve mukavemetlerin tamamen yıkıldığı bir aşamadır. Daha önce geçiş aşaması aşılmış ve ön koşullar hazırlanmış olduğundan, en önemli aşama olan take-off aşaması ile, kalkınma normal yoluna girmiştir. Karın tekrar yatırıma harcanması halinde menfaatin geometrik bir şekilde katlanacağı

⁷³ Erol Manisalı, **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 55-56.

düşüncesi, bu aşamada bireylere ve kurumlara yerleşmiştir. İngiltere, Kanada ve benzeri ülkelerde harekete geçmeyi teşvik eden asıl kuvvet teknoloji olmuştur. Bununla beraber daha genel olarak, iktisadi modernizmi benimsemiş siyasal bir grubun iktidara geçmesi harekete geçme aşaması için gerekli olmuştur. Bu aşamada kişi başına gelirin yeterince yükselmesi için, tasarruf ve yatırımlar ulusal gelirin % 5'inden % 10'unun üzerine veya daha fazlasına yükselir. Bu aşamadaki öncü büyüme sektörlerinin kurulması önemlidir. Tamamlayıcı gelişme sektörleri buna intibak edecek ve gelişme uyarılmış diğer sektörlerle yayılacaktır⁷⁴. Bu aşamada yeni sanayi kolları süratle gelişir ve bunların meydana getirdiği hasılanın büyük bir kısmı yeniden yatırıma aktarılır. Yeni müteşebbisler sınıfı ve özel sektör gittikçe büyür. İktisadi faaliyetlerde daha evvel kullanılmayan doğal kaynaklar ve üretim yöntemlerinin kullanılmasına başlanır. Ayrıca bu dönemde, tarımda teknolojik gelişmeler ve yeni üretim yöntemleri gelişmektedir.

Rostow'a göre kalkışın başarılı olabilmesi için, kendini besleyen gelişmeye doğru ilerleyen bir gidiş olmalıdır⁷⁵. Rostow, bu aşamada şu üç şartın gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir: Birincisi, yatırımların hızında, milli gelirin % 5 veya daha azından % 10 veya daha fazlasını kaplayacak şekilde bir yükselme; ikincisi, yüksek bir hızla gelişen bir veya birkaç imalat sektörünün kurulması, ve son olarak modern sektörde kalkınmayı uyaracak eğilimleri ve bu aşamanın dış ticarete ortaya çıkaracağı tasarrufları gayet yerinde kullanabilecek ve kalkınmaya süreklilik kazandıracak siyasal, sosyal ve idari bir yapının varlığı veya var olmadığı durumda süratle ortaya çıkarılmasıdır.

3.2.4.4.4. Olgunluk Aşaması

Rostow olgunluk aşamasını toplumun kaynaklarının büyük bir bölümünün modern teknolojilerin yer aldığı alanlarda etkin bir şekilde kullanıldığı uzun ve kuvvetli bir ilerleme devresi olarak tanımlamaktadır. Bu aşamada ulusal gelirin % 10-20 kadarı devamlı bir şekilde yatırımlara aktarılır. Gelir artışı nüfus artışından fazla olur, yeni öncü sektörler eskilerinin yerini alır ve yeni sanayi kolları yükselirken eskileri önemini

⁷⁴ W. W. Rostow, a.g.m., ss. 65-66.

⁷⁵ W. W. Rostow, a.g.m., s. 70.

kaybeder. Ekonomi uluslararası ekonomideki yerini bulur, daha önce ithal ettiği malları üretir, yeni ithal ihtiyaçları artar, bunları karşılamak için ihracatı artar.

Harekete geçmenin başlamasından yaklaşık 60 yıl sonra (yani harekete geçme aşamasının bitiminden 40 yıl sonra) olgunlaşma aşamasına ulaşılır. Ekonominin alanı daha geniş sanayi alanlarını içerecek şekilde genişler. Örneğin demir, kömür ve ağır makine sanayiinden makine ve aletlere, kimyasal ve elektrik teçhizata doğru bir yer değiştirme görülür. Artık ekonomi herhangi bir şeyi değil, arzu edileni üretecek girişim ve kabiliyetlere sahiptir. Olgunluk dönemi esnasında, işgücünün dağılımında değişme, kent nüfusu büyümesi, beyaz yakalı işçilerin oranında bir artış, endüstriyel liderliğin girişimcilikten yöneticiliğe kayması gibi, toplumdaki yapısal değişmeler endüstriyel yapıdaki değişmelere eşlik eder⁷⁶.

Olgunluk aşamasında bazı sorunlar da ortaya çıkabilir. Bunlardan en önemlisi ülkenin bazı kesimlerinde veya bölgelerinde ileri teknolojiyi kullanma zorluklarıdır. Sonuç olarak ülke içinde gelişmiş ve gelişmemiş kesim veya bölgelere rastlanır⁷⁷.

3.2.4.4.5. Kitle Tüketim Çağı

Her ulus olgunluk aşamasından sonra yüksek düzeyde kitlesel tüketim aşamasına ulaşır. Bu aşamada toplum artık modern teknolojinin gelişmesini bir hedef olarak kabul etmekten vazgeçmiştir. Zamanla belli başlı sektörler tüketime yönelik mal ve hizmet üretimine doğru yer değiştirmektedir. Kişi başına düşen gelir o kadar çok artmıştır ki, pek çok kimse mesken, gıda ve giyecek gibi temel ihtiyaçları aşan bir güç kazanmıştır. Genişleyen şehir nüfusu ile birlikte, olgun bir ekonominin tüketim mallarından haberdar olan ve bunları elde etmek isteyenlerin sayısı giderek artmıştır.

Bu aşamaya varıldığında toplum arzdan çok taleple, üretim sorunundan ziyade tüketim sorunuyla ve en geniş anlamıyla refahla ilgilenmeye başlar. Bu aşamada gerçekleştirilmesi gereken üç büyük hedefe doğru gidilmektedir. Birincisi, dış kuvvet ve nüfuz kazanmak için kaynakların önemli bir kısmı askeri ve diplomatik alana harcanır. İkincisi refah devleti olarak tanımlanabilecek bir düzen kurulur. Bu bağlamda, artan

⁷⁶ W. W. Rostow, a.g.m., ss. 67-68.

⁷⁷ Akın İlkin, a.g.e., s. 68.

oranlı vergiler yoluyla gelirin yeniden dağıtımı da dahil olmak üzere, devletin elindeki güçler serbest piyasa düzeninde sağlanamayan beşeri ve sosyal hedeflere ulaşmak için kullanılır. Üçüncüsü tüketim seviyesinin temel gıda, mesken ve giyim maddelerini aşmasıdır. Söz konusu aşırı tüketimin hedefi yirminci asırdaki olgun ekonomilerin sağlayabileceği mal ve hizmetleri kitle halinde tüketmektir.

Rostow'a göre, 1920-1929 dönemi, tüm dünyada şiddetli bir kriz dönemine gidilmesine rağmen, Amerika toplumunun dayanıklı tüketim malları ve hizmetleri çağının meyvelerinden tamamen yararlandığı bir dönemdir. Bu devir özellikle herkes için bir otomobil çağı olmuştur. Bu sayede yollar yapılmış, şehrin kenarlarına doğru tek ailelik evlere göçler ve yüksek kaliteli gıda tüketimi başlamıştır. Bu yeni evler radyolar, buzdolapları ve her türlü ev eşyasıyla dolmuştur. Amerikalılar bu aşamadan çıkmak üzeredirler. Batı Avrupa ve Japonya bu aşamaya enerjik bir şekilde girmeye başlamışlardır. Sovyet toplumu ise henüz kolay olmayan bir yaklaşıma halindedir.

Az gelişmiş ülkeler de dahil olmak üzere her toplum, bulunduğu aşamada gereken koşulların sağlanmasına yönelik politikaları izlemelidir. Böylece ABD'nin seviyesine gelmek mümkün olacaktır. Modern Batıyı izleyerek kalkınmanın mümkün olduğunu ileri süren Rostow'un tezi, gelişmiş ülkelerin deneyimlerinin az gelişmiş ülkelerin bu günkü deneyiminden farklı olduğu, hatta koşulların az gelişmiş ülkeler aleyhine daha ağır oluğu görüşü ileri sürülerek çeşitli açılardan eleştirilere konu olmuştur.

Rostow Modelinin eleştirisi şu şekilde yapılabilir⁷⁸:

Kalkış için öngörülen yatırımların ulusal gelirin belirli oranında olması koşulu bir kıstas olarak kabul edilememektedir. Rostow tarafından kalkışa hazır duruma gelmiş kabul edilen birçok ülkede yatırımların ulusal gelire oranı % 5'in çok üzerine çıkmış bulunuyordu, örneğin Almanya'nın 1840-1850 döneminde yatırım oranı % 15-20 idi. Diğer taraftan günümüzün az gelişmiş ekonomilerinde oldukça yüksek yatırım oranları var olduğu halde kalkışa geçmemiş ekonomiler vardır. Örneğin yatırım oranı, 1915'de Belçika Kongosu'nda % 21,7 ve 1952'de Güney Rodezya'da % 45,4 idi.

⁷⁸ Akın İlkin, a.g.e., ss. 69-71.

Rostow'un kalkışa hazırlık aşaması ile kalkış aşaması ayırımı açık ve kesin değildir. Hatta çoğu kez birbirleriyle karışmaktadır. Örneğin, hem hazırlık aşamasında hem kalkış aşamasında yeni sanayi kesiminin gelişimine yer verilmektedir. Fransa'nın kalkış dönemi için Rostow'un belirttiği önder kesimi Marzewski incelemiş ve Fransız ekonomisinin durumunun Rostow'un analizine uymadığını saptamıştır. Önder kesim kavramı Rostow'un açıklamalarında çok yetersizdir. Oysa F. Perroux ve A. O. Hirschman bu konuda daha açık ve kesin bilgiler vermektedir.

Rostow'un beş aşamalı analizini eleştiren J. Austruy bu nun üç aşamalı olmasının daha doğru olacağını, böylelikle birbirinin içine giren aşamaların daha kolaylıkla belirtilebileceğini söylemektedir. Austruy'e göre bu aşamalar kalkış öncesi, kalkış ve kalkış sonrası olmalıdır. Aynı konuda R. Gendarme ise üç aşamayı şu şekilde adlandırmaktadır: Geleneksel, değişim ve modern aşamalar.

Kalkış kavramı üzerine S. Kuznets'in toplu bir şekilde sunduğu eleştirileri ise şöyledir:

Rostow'un aşamalar kuramı şu noktalardan yoksun olduğu için tutarlı olamamaktadır:

- a) Belli bir aşama, diğerlerinde bulunan ve ölçülebilir ortak bazı özelliklere sahip olması gerekir.
- b) Belli bir aşamanın özellikleri, mutlaka tek olarak değil; fakat bir bütün halinde ayırtedici olmalı, yani bunlar yalnız, bir aşamaya özgü olmamalıdır.
- c) Bir aşamanın ondan önceki ve sonraki aşamalarla olan analitik ilişkisi saptanmalı ve gösterilmelidir.
- d) Kalkış ile olgunluğa geçiş çağı kesin olarak ayrılamamıştır. Eğer toplumsal ve kuramsal yapının varlığı kastediliyor ise bu kalkış aşamasında da vardır.
- e) Hızlı büyüyen bir iktisadî faaliyet kolunun mutlaka önde giden bir kesim olması gerekmez.

Kuznets daha sonra sayısal örnekler üzerinde durmakta ve Rostow'un, İngiltere, Almanya, İsveç ve Japonya hakkında verdiği rakamların kendi hesaplarına uymadığını söylemektedir.

Rostow'un "*İktisadî Gelişmenin Aşamaları*" adlı kitabı oldukça geniş eleştirilere uğramış olmasına karşılık, kalkınma konusunda birçok noktayı açıklığa kavuşturması açısından büyük bir değer taşımaktadır.

Bu eleştirilere göre, azgelişmişlik, gelişmiş ülkelerin etkileri altında biçimlenmiş bir olgudur; oysa Batı toplumları için böyle bir etkilenme ve biçimlenme söz konusu olmamıştır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin deneyimlerinde olduğu gibi, azgelişmiş ülkelerin de yararlanabilecekleri bir koloni ticareti mevcut değildir. Rostow bir topluma dışarıdan yapılan müdahalelerin feodal yapıları çözeceğini ve bu toplumu harekete geçireceğini ileri sürmektedir. Oysa bağımlılık teorisinin ileri sürdüğü gibi bu müdahalelerin azgelişmişliğin nedeni olabileceği dikkate alınmamıştır. Son olarak, toplumları tarihsel gelişme aşamalarına göre sıralarken, Rostow azgelişmiş ülkeleri tarihsel sıralamanın en başına yerleştirmektedir. Bunu yaparken, azgelişmiş ülkelerin tarihin derinliklerine dayanan uygarlıkları göz ardı edilmektedir⁷⁹.

3.2.4.5. Dengeli ve Dengesiz Büyüme Stratejileri

3.2.4.5.1. Dengeli Büyüme

19. yüzyılın ilk yarısında Friedrich List, ulusal sanayinin desteklenmesi ve dışa karşı korunması gerektiğini öne sürerek en azından stratejik bakımdan dengeli kalkınma görüşünü ilk kez ortaya atmıştır. List, kalkınma ile sanayileşmenin aynı süreçler olduğuna dikkat çekmiş ve o dönemin koşulları altında, Alman Sanayiinin ancak İngiliz rekabetine karşı korunmasıyla Alman Ekonomisinin kalkınabileceğini ifade etmiştir. Bu yaklaşımın, günümüz kalkınma stratejileri bakımından önemi büyüktür. Dengeli kalkınma konusunun daha genişliğine ele alınarak incelenmesi, Rosenstein-Rodan,

⁷⁹ Tamer İşgüden, a.g.e.,ss.151-152.

Nurkse, Fleming, Scitovsky, Chenery, Lewis, Tinbergen gibi iktisatçılar tarafından yapılmış⁸⁰.

Dengeli kalkınma modellerini belli başlı iki grupta toplamak mümkündür:

Birincisi, temel olarak, ekonominin bütün alanlarına (sektörlerine) yapılacak yatırımların, bu alanların aynı hızla büyümesini sağlayacak biçimde yapılması görüşünü içerir.

İkinci grupta yer alan modeller daha ılımlıdır. Bunlara göre, bütün ekonomik alanların aynı hızla büyümesi şart değildir; önemli olan, tüm sektörlerin aynı anda gelişme göstermesidir.

Dengeli kalkınma modellerinin temelinde, az gelişmiş ekonomilerde piyasa mekanizmasının kaynakların optimal dağılımını yeterince sağlayamadığı düşüncesi yatar. Neo-klasik iktisat kuramı esas olarak gelişmiş ekonomileri dikkate almaktadır. Neo-klasik görüş, piyasa mekanizmasının temel ekonomik sorunları çözümleneceğini kabul eder. Oysa gelişme ya da kalkınma kuramları içinde yer alan dengeli kalkınma görüşü, az gelişmiş ekonomilerde piyasanın tek başına kalkınmayı sağlamayacağını savunur. Bu nedenle de kalkınmanın planlanması, en azından dengeli kalkınma modellerinin ilk koşulu olarak görülür⁸¹.

Dengeli büyüme yatay ve dikey görünümlere sahip bir kavramdır. Yiyecek ve giyecek arasında, tarım ve sanayi arasında, sermaye malı ve tüketim malı arasında, kamu yatırımları ve özel yatırımlar arasında ve ihracat için üretim ile iç talep için üretim arasında kurulması düşünülen bir dengedir. Dengeli büyümenin kapsamı daha çok yatırım kararları ile ilgili faaliyetler için kullanılmaktadır. Tamamlayıcı malların üretimi için verilen üretim kararlarının birbirinden ayrı ve bağımsız bir şekilde alındığı temel kabulünden hareket edilmektedir⁸².

⁸⁰ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Düzeltilmiş ve Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 206.

⁸¹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 207.

⁸² Paul Streeten, "Dengesiz Büyüme", **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, a.g.e, s.170.

Tamamlayıcılık ekonomik faaliyetlerin birbirini izleyen bir sıra içinde yapılmasını değil, çeşitli işlemlerin birlikte ve aynı zamanda yapılmasını gerektirir. Kararlar birbirlerine tam olarak uymazlarsa, ilerleme bozulabilir. Bu yüzden dengeli büyümenin merkezi bir koordinasyon ve planlamayı gerektirdiği ileri sürülmektedir. Örneğin yakacak olmaksızın çelik fırınının, enerji mevcut değilken elektrik teçhizatı kurmanın hiçbir makul amacı olamaz. İhracat yokken ithalat yapılmak isteniyorsa üretim durur. Tasarrufa teşebbüs ediliyor, fakat yatırım yapılmıyorsa, çaba boşa gider. Kapasite birikiyor, fakat hasıla için talep mevcut değilse, kapasite ve mallar stoklarda israf olacaktır. Açlık çeken bir toplum gömlek üretimini % 10 arttırıp, ekmek üretimini % 1 azaltırsa, bu toplumun ilerlemiş olduğu söylenemez. Yani istenmeyen üretim, üretim değildir. Bu türden belirli koşullar altında dengeli büyüme doktrini haklı ve doğru bir doktrin sayılır⁸³.

Arz ve talep arasında bir dengeye işaret eden ünlü Say Kanunu'na dayalı olarak, bütün klasik iktisat teorisi arzın kendi talebini yaratacağını söylemektedir. Allyn Young, 1928'deki ünlü makalesinde Smith'in kavramlarını geliştirerek, Say Kanunu anlamında, üretim miktarının pazarın büyüklüğünü yani talebi belirlediğini ifade etmiştir. Ona göre bir endüstrinin büyüme hızı diğer endüstrilerin büyüme hızına bağlıdır. Bununla birlikte arz ve talep esnekliği değişik mallara göre farklılık göstereceğinden bazı endüstriler diğerlerine oranla daha hızlı büyüebilir⁸⁴.

Klasik gelenek ve Young'dan hareketle, kalkınma iktisadında dengeli büyüme başlığı altında çok sayıda teori ortaya çıkmıştır. Bunların ilk öncüsü Rodan'ın çalışmasıdır. Kalkınmanın ve sanayileşmenin yavaş yavaş değil, "*büyük itiş*" le başlatılabileceğini öne süren aynen Nurkse gibi, yaygın bir sanayileşme için çeşitli sanayilerin karşılıklı olarak birbirlerini tamamlamalarının en önemli koşul olduğuna inanmaktadır. Sanayilerin birbirlerini tamamlamaları ve ekonomide sürekli bir büyüme için, birçok alanda aynı anda, büyük yatırımlar yapılmalıdır. Böylece kalkınmanın ilk hareketi, yani kalkış başlatılmış olur⁸⁵.

⁸³ Paul Streeten, a.g.m., s. 171.

⁸⁴ Paul Streeten, a.g.m., s. 166.

⁸⁵ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 207-208.

Rodan, tarımdan gelen fazlalık emeğin sanayide (örneğin yeni bir ayakkabı fabrikasında) istihdam edildiğinden hareketle, ürünleri kimin satın alacağı sorusundan hareket etmiştir. İlk olarak çalışanlar ayakkabıların tamamını satın alabilir. Bu durumda talep üretimi karşılamış olur. Bununla birlikte işçiler tüm gelirlerini ayakkabı üretimi için harcamayabilirler. Bu durumda çok sayıda tüketici malı üreten endüstriler eş anlı olarak üretime başlarsa, bir fabrikadaki ücretli işçiler bir başka fabrika için de piyasa oluşturabilir. Bu durum, tüketim malına yönelik üretim artışı sürecinde ortaya çıkacak olan büyük itişin efektif talep problemini bir bütün olarak çözmesiyle sonuçlanabilir. Tam esnek bir fiyat sistemi verildiğinde aşırı üretim fiyatların düşmesi ile düşer ve ürünler artan talep tarafından karşılanır. Esnek ve rekabetçi bir ekonomi içinde herhangi bir fabrika için tüketici bulma veya talep problemi yoktur⁸⁶.

Aynı şekilde denge kavramının Say Kanunu'ndan miras kalmış bir kavram olduğundan hareket eden Nurkse, bir fabrikada (örneğin ayakkabı fabrikasında) üretim artışının tek başına talep yaratamayacağını söylemektedir. Ancak, geniş bir tüketim zinciri boyunca üretimde bir yükselme, tüketicilerin tercihlerine karşılık vererek dengelemesi bakımından, kendi talebini yaratabilir Çok sayıda tamamlayıcı olan projelerdeki işlerde çalışan insanlar birbirlerinin müşterisi olurlar. Kitle tüketimi için çok farklı alanlara hitap eden sanayiler birbirleri için piyasa oluşturur ve bu yüzden birbirlerini desteklerler. Doğal olarak bu basit tamamlayıcılık insan ihtiyaçlarının farklılığından kaynaklanmaktadır⁸⁷.

Rodan'ın çözümlemesinden farklı olarak Nurkse uluslararası ekonomi problemini de dikkate alan bir açıklama getirmiştir. Buna göre bir olasılık olarak, azgelişmiş ülkelerin endüstrileşmiş ülkelere imalat ürünleri ihracatı yapması azalabilir, hatta durabilir. Bu yüzden imalat malı üretimi, yerel olarak bir biri için piyasa oluşturacak şekilde, talebin iç gelir esnekliği ile uyum içinde organize edilmelidir.

⁸⁶ Paul N. Rosenstein-Rodan, "Problems of Industrialization in Eastern and South Eastern Europe", a.g.m., ss. 205-206'dan Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.56.

⁸⁷ R. Nurkse, "Some International Aspects of the Problem of Economic Development", a.g.m, s.572'den Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.56.

Az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme iç piyasa için yapılan üretimdeki bir artıştan kaynaklanmak zorundadır.

Nurkse dengeli kalkınmayı savunurken, dışsal ekonomilere de büyük önem vermiştir. Nurkse'ün temel görüşünde, tek bir üretim alanının geliştirilmesi değil, birkaç üretim alanının birlikte geliştirilmesiyle, bunların birbirleri üzerinde dışsal ekonomiler yaratması söz konusudur. Nurkse'ün dengeli kalkınma görüşünün temelinde, böyle bir kalkınma yolunun bir yandan iç piyasayı genişletmesi ve verimlilik artışlarına yol açmasıyla az gelişmiş ülkeyi gelişme sürecine sokacağı, öte yandan da iç piyasaya bir dinamizm getirecek öbür yatırımları uyacağı yatmaktadır⁸⁸.

Nurkse tarafından dengeli büyüme stratejisi olarak önerilen çerçevede yatırım planlamasının merkezden koordine edilmesi düşüncesi 1970'li yılların başında önemini kaybetmiştir. Dengeli büyüme stratejisini kötü bir şöhrete taşıyan neden, gelişmekte olan ülkelerde izlendiği gibi, ithal ikameci sanayileşmesinin olumsuz sonuçları ve ulusal planlarda hedeflenen büyüme oranlarını gerçekleştirmede ortaya çıkan başarısızlıktır.

Chenery, optimal kaynak dağılımı ile piyasa mekanizması arasındaki ilintinin, az gelişmiş ülkelerde zayıf olduğunu savunmuştur. Bu ülkelerde piyasalardaki fiyatlar, sosyal maliyetleri yansıtmaktan uzaktır. Özellikle üretim faktörleri fiyatlarının sosyal maliyetleri yansıtmaması nedeniyle, girişimcilerin sağladıkları özel kar ile sosyal karlar arasında fark vardır. Bu farklar ne kadar büyükse, bu ekonomilerdeki kaynak dağılımı o derecede optimaliteden uzaklaşmış demektir. Bu durumu önlemenin yolu, yatırımların planlanmasıdır. Bu çerçevede kaynakların optimal dağılımı için, yatırımların özel değil, sosyal marjinal verimliliklerinin eşitlenmesi savunulmaktadır. Chenery'nin az gelişmiş ülkeler için önerdiği, piyasa koşullarına müdahale ve planlı kalkınma yolu, dengeli kalkınma stratejisi üzerine oturmaktadır.

Chenery, klasik ve neo-klasik karşılaştırmalı üstünlükler görüşünü eleştirmekte, bunun yerine öne sürdüğü iç kaynak dağılımı ve dış ticaret kuramını az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa çözüm getirecek bir biçimde bağdaştırarak yeniden yorumlamaktadır.

⁸⁸ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 210.

Chenery'nin karşılaştırmalı üstünlükler kuramına yaptığı katkıyı ve dinamik etkenler çerçevesinde yönelttiği eleştirileri şöylece gösterebiliriz⁸⁹:

- a) Karşılaştırmalı üstünlükler görüşünde, üretimin etkinliği ve zaman içinde değişebilirliğine yer verilmemiştir.
- b) Bu görüşte dışsal ekonomiler yoktur.
- c) Azgelişmiş ülkelerde piyasa fiyatları, genellikle kaynakların alternatif maliyetlerini yansıtmazlar.

Bu etkenleri dikkate alırsak, iç (optimal) kaynak dağılımı ile dış ticaret kuramının azgelişmiş ülkeler bakımından birleştirilmeye çalışıldığını anlarız. Çok yerinde olan bu görüşe göre, ekonomideki iç üretim yapısı ile dış ticaret politikası bir bütünü oluşturmaktadır. Bu nedenle iç kaynak dağılımında, sosyal marjinal verimlilikler eşitlenirken dış ticaret politikasının da analize sokulan dinamik etkenler çerçevesinde, iç kaynak dağılımındaki amaca hizmet edecek yönde olması gerekir.

Dengeli kalkınma başlığı altında örneklendirmeye çalışılan yukarıdaki iktisatçılar dışında başka iktisatçılar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi J. M. Fleming'tir. Fleming, teorinin daha ayrıntılı incelemeleri üzerinde durmakta ve diğer teorilere ek olarak "*dikey tamamlamalar*" üzerine vurgu yapmaktadır. Bir diğer teorisyen ise H. Leibenstein'dir. Leibenstein çalışmalarında, daha çok geri kalmış ekonomilerde piyasa etkinliğini araştırmakta ve etkin olmayan bir piyasanın kalkınma açısından sonuçlarını tartışmaktadır⁹⁰.

Sonuç olarak gelişmekte olan ülkelerde kalkınma sürecinde her türde kaynak kıtlığı nedeni ile ortaya çıkan başarısızlıklar, dengeli büyüme doktrininin önemli bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Dengeli büyüme eleştirileri çoğunlukla yatırım programı ve tamamlayıcı faaliyetlerin genişlemesinin önemini reddetmez. Ancak özellikle sermaye, girişimci ve diğer kaynakların yetersiz olması yatırımları istenilen düzeye çıkarılmasına ve yaygınlaştırılmasına engel olmaktadır.

⁸⁹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 211-212.

⁹⁰ Cengiz Yaviloğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2002, s.57.

3.2.4.5.2. Dengesiz Büyüme

Dengesiz kalkınmaya ilişkin kuramlar, dengeli kalkınma konusundaki görüşlerin alternatifi sayılırlar. Dengeli kalkınma görüşleri içindeki farklılıklara benzer biçimde, dengesiz kalkınma hakkındaki görüşlerde de bazı ayrılıklar vardır. Dengesiz kalkınma kuramları genellikle şu iki nokta üzerinde dururlar:

- a) Bazı koşullarda, dengesizlik iktisadi kalkınmayı hızlandırabilir.
- b) İktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek için, kimi zaman dengeden vazgeçilebilir.

Buna göre dengesiz kalkınma kuramlarının dayandığı temel ilke şöylece açıklanabilir: Az gelişmiş ülkelerin kalkınması durgun, yumuşak bir biçimde gerçekleşemez. Ekonomide esasen mevcut olan ya da bilinçli olarak yaratılacak dengesizliklerle uyarılacak sıçrama ve dalgalanmalar, dinamik bir kalkınma ortamı hazırlar. Oysa dengeli kalkınma, tamamlanmalar ve uyumlaşmalar sonucunda, ekonomiyi statik bir duruma getirir, ekonominin büyüme hızını düşürür.

Dengesiz kalkınma görüşü, az gelişmiş ülkelerde piyasa ekonomisinin önderliğini ve etkinliğini kabul eder. Dengeli kalkınma kuramındaki planlı kalkınma stratejisine karşılık, dengesiz kalkınma yolunun planlamayı ve kamu etkinliğini en alt düzeye indirmeyi önerdiğini söylenebilir⁹¹.

Dengeli büyümenin tüm dünyada kabul gördüğü ve uygulandığı bir dönemde Kindleberger, “*geniş bir cepheye mi, yoksa ana kilit noktalarına mı hücum etmek gerekir*” şıkları arasında her zaman bir tercih sorunu olduğunu vurgulamıştır⁹². Albert O. Hirschman ve Paul Streeten kalkınma stratejileri hakkında en çok dikkati çeken ve dengesiz büyüme doktrininin ilk destekleyicisi olan iktisatçılardan olmuşlardır.

Hirschman sınırlı yatırım kaynakları veri olduğunda, maliyetine oranla kalkınmaya daha büyük bir katkı sağlayacak projelerin nasıl seçileceği ve kalkınmaya olan katkısının nasıl ölçüleceği sorusuna cevap aramıştır. İlk olarak, iki tip yatırım

⁹¹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 211.

⁹² Paul Streeten, a.g.m., s.169.

tercihi ayrımı yapmıştır: ikame tercihi ve erteleme tercihi. İkame tercihi A ve B projelerinin üstlenilip üstlenilmemesi bakımından bir karar içermektedir. Erteleme tercihi ise A ve B projelerinin ardı ardına sıralanması bakımından, hangisinin diğerinden önde gelmesi gerektiğine dair bir kararı içermektedir. Hirschman'ın önerisi temelde erteleme tercihi ve nasıl yapılacağı ile ilgilidir. Temel tezi, bir alanda ortaya çıkan bir gelişmenin diğer alandaki gelişmeyi teşvik edip etmeyeceği tahminine dayalı olarak, çözülmesi gereken bir öncelik sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

Hirschman, azgelişmiş ülkelerde kendini besleyen bir büyüme sürecine girilebilmesi için, yatırımların sektörler arasında bir denge oluşturacak şekilde değil, tam tersine bir dengesizlik oluşturacak şekilde sıralanması ve planlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Scitovski'den hareketle, serbest rekabetin var olduğu bir ekonomide, karların dengesizliğin kaba bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Bir endüstride karların varlığı yatırımları bu endüstriye çeker. Yatırımlar arttıkça karlar ortadan kalkmaya başlar. Böylece yatırımlar dengeye yönelmiş olur. Dengenin sağlandığı bir ortamda bu sektör için yatırımları teşvik edici hiç bir özellik kalmamaktadır⁹³.

Denge durumunda dengesizlik yaratacak bir politika izlemek gerekmektedir. Dengesiz büyüme politikası ile öne çıkarılacak olan yatırımlar, dışsallıklar vasıtasıyla diğer endüstrilerde de yatırımları arttıracak ve bir bütün olarak gelişmeye neden olacaktır. Örneğin öncü bir A endüstrisinde yapılacak olan bir yatırım sonucunda; a) A endüstrisinde kullanılan üretim faktörlerini (hammadde ve aramalı) üreten veya temin eden B endüstrisinde, b) A endüstrisi ürününü tamamlayıcı özelliği olan malları üreten C endüstrisinde, c) A endüstrisinin gelişmesiyle geliri artıranlar tarafından ürünleri tüketilen diğer D,E,F, ... gibi endüstrilerde karlar artar ve dolayısıyla da gelişme ortaya çıkar⁹⁴.

İktisadi kalkınma stratejisine ilişkin eserinde Hirschman, şu temel görüşten hareket etmektedir: Diğer sektörlerde meydana gelen gelişmeler yeniden A endüstrisine de yansımaktır. Büyüyen bir ekonomide, birbirini izleyen darboğazlar ve kıtlıklar ortaya çıkar. Bunlar, neden olacakları fiyat hareketleriyle (sinyalleriyle) girişimcilere daha yüksek kar olanaklarını gösterir. Böylece bu sinyallerin kaynaklandığı alanlarda

⁹³ Tamer İşgüden, a.g.e., s.155.

⁹⁴ Zeynel Dinler, **Bölgesel İktisat**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2001, s.406.

daha fazla yatırım yapma teşvikleri yaratılmış olur. Üretim faktörlerini de yanına çeken bu tür ek yatırımlar, öbür alanlarda yeni boşluklar yaratır. Böylece yüksek fiyatlar, yüksek karlar, yüksek yatırımlar zinciri, her yönüyle olgunlaşmış bir ekonomide dengeli bir büyümenin mümkün olmasına kadar sürekli yinelenir. Bu süreç Hirschman'a göre bir fiyat-fiyat döngüsünü harekete geçirir.

Hirschman'a göre sanayileşme hamlesine geç başlayan azgelişmiş ülkelerde, fiyatlar üzerindeki baskı gelişmiş ülkelere göre daha zayıftır. Batının sınai gelişiminin başlangıç aşamasını simgeleyen makine ile yapılan üretim, rekabet fiyatlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna karşı günümüzdeki sanayileşmenin özelliği gereği ilk kez pazara giren tümüyle yeni malların, öbür malları tam ve açık bir biçimde ikame ettiğine ilişkin bir ipucu yoktur. Bu yüzden Hirschman, 19. yüzyıldaki el işçiliği ile makine arasındaki savaşına benzer bir fiyat rekabetinin artık olacağına ihtimal vermemektedir. Hatta malların pazarlara daha yaygın bir biçimde girmesine karşın, fiyat savaşının daha az olacağını ileri sürmüştür.

Bu açıklamalardan sonra Hirschman, bir dengesizlikten öbürüne belli bir sıçrama ile geçebilmek için, dengesizlik ve darboğazların bilinçli bir biçimde yaratılması gerekeceğini öne sürmüştür⁹⁵. Hirschman, mümkün olabilecek bir iktisadi akış tablosu çizmekle birlikte, özellikle gelişme sürecinin henüz başında bulunan azgelişmiş ülkelerdeki yatırımların büyükçe bir bölümünün kamu sektörüne ya da sanayiden başka sektörler yapıldığına pek dikkat etmemiş görünmektedir. Buna göre sanayileşme ancak, tarım ve ekonominin öbür alanlarında, aynı zamanda birbiriyle uyumlu gelişmeler sağlanarak kurulur. Özellikle sanayi sektörüne yapılacak yatırımlar yanında altyapı ve kamu finansmanına bağlı olan öteki alanlarda geniş kapsamlı önlemlerin alınması gerekir. Bu nedenle her gelişmekte olan ülke hükümeti, eğer iktisadi gelişme ile ilgili bazı hedefler koyacaksa, üretim faktörleri donanımı ve sektörel büyüme hızlarına ilişkin bir hazırlık yapmalıdır. Ancak böyle bir envanter ve buna dayanan bir programlamaya dayanarak limanlar, hava alanları, ve yollar inşa edilir; tarımsal alanlar sulanır; orman koruması ya da ağaçlandırması yapılır; okul ve öbür kamu binaları yapılır; santral ve öbür altyapı projeleri için kaynak ayrılır. Kamu

⁹⁵ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 212.

yatırımları, özellikle de uzun olgunlaşma dönemi olan yatırımlar söz konusu ise, fiyat gelişmelerine uymada daha da büyük zorluklar ortaya çıkar. Bir hükümet ülkenin belirli bir yol ağına ya da belirli sayıda santrale ihtiyacı olduğu fikrine sahipse, bunu muhtemelen programına alacaktır; yeter ki fiyat değişimleri sağlıklı bütçe hazırlanmasını olanaksız kılmasın. Fiyatların belli ölçüde yükselmesi ya da gerilemesi halinde, program uygulamasının değişeceğini düşünmek pek mümkün değildir. Aynı şey tarımsal alanların işletmeye açılması için, konut yapımının kamu işi olarak kabul edilmesi halinde, bu alan için, hatta eğitim, askeri alanlar için de geçerlidir. Bütün bu söylenenlerden sonra, eğer hala (Hirschman gibi düşünerek), fiyat sinyallerini esas almak gerekirse bunlar, genel olarak, dar anlamda sadece sanayileşme için dikkate alınacaktır. Bununla birlikte her hükümet, genel kalkınma programı için, dış ticaret ve finansman politikası alanlarında da alacağı önlemlerle mümkün olduğu kadar dengeli bir büyümeyi sağlamaya çalışacaktır⁹⁶.

Hirschman, iç piyasanın sınırlılığı nedeniyle erteleme tercihi yapılırken, başlangıçta dengesizlik yaratacak bir sektörün gelişmesine öncelik verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu noktada dengesiz kalkınmayı gerçekleştirmek için hangi sektörler öncelik verilmesi gerektiği önem kazanmaktadır. Hirschman'a göre bu öncü sektör, sürükleyici olabilen ve bunun için de ileri ve geri bağlantıları yüksek olan bir sektör olması gerekmektedir. Daha sonra pek çok iktisatçı hangi sektörlerin ileri ve geri bağlantılarının daha yüksek olduğuna dair araştırmalar yapmışlardır.

Bir diğer dengesiz kalkınma teorisini Paul Streeten'dır. Streeten'nın dengesiz kalkınma teorisinin özü; belli şartlar içinde dengesizliğin ilerlemeyi bozmaktan çok canlandıracağı ve teşvik edeceği, hızlı büyümenin bir engeli olabileceğinden çok bir şartı olabileceği ve denge üzerine fazla ısrar etme ve önem vermenin, durgunluğu önlemekten çok ona neden olabileceği şeklinde özetlenebilir. Streeten, yukarıdaki temel görüş çerçevesinde önce tüketim sonra da üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Her iki dengesizlik halini de kendi içerisinde ayrı ayrı, statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik etken, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezliğin

⁹⁶ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss.213-214.

durumu ile ilgili ve bunu ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dinamik etken ise, yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetlerle ve yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek neden ve faktörlerle ilgili ve bunları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır⁹⁷. Streeten tarafından, yeniliklerin veya tamamlayıcı özellik taşıyan endüstrilerin kalkınmayı hızlandıracağı gösterilmekle birlikte, farklı alternative yatırım alanlarının olduğu bir ekonomide hangi sektörlere öncelik verilmesi gerektiği hala açık değildir. Streeten, böyle bir durumda birkaç kriter belirlemiş ve aşağıdaki alternatiflerden birisinin seçilmesi halinde kendini besleyen bir kalkınma sürecine girilebileceğini iddia etmiştir⁹⁸. Bir kısım sektör ilerlerken, dengenin baskısına en kuvvetlice yanıt verme ihtimali fazla olan sektörler; Dar boğazlar yaratırken, diğer dar boğazların aşılmasını sağlayanlar (Demiryollarının döşenmesi, enerji ve hammaddelerdeki gelişmelerin yarattığı etkiler gibi); Endüstri, tarım ve tüketiciler için hizmet ve mal sağlarken vasıtalı ve vasıtasız olarak bunlarla ilgili diğer sahalarda da kalkınmanın gerçekleşmesini teşvik eden; veya hizmet ortaya çıkarırken diğer kollarında yatırımlar gerektiren motorlu taşıtlar gibi yatırımlar öncelikle tercih edilmelidir. Streeten'ın dengesiz kalkınma teorisinde yönlendirici olan faktör ise piyasalardır. Dolayısıyla piyasaların yol göstericiliği altında yeni yatırımlara girişilmesi önerilmektedir. Ona göre, dengeli kalkınmanın gerektirdiği planlama ve piyasaları kontrol etme faaliyetleri, ekonomiyi bir kalıp içine sokmakta ve muhtemel olan denge dışı gelişmeleri önlemektedir⁹⁹.

Dengesiz kalkınma yollarından biri de kalkınma literatüründe “*Kalkınma Kutupları*” olarak adlandırılan modeldir. Kalkınma kutupları olgusu, sanayileşme sürecinde meydana gelen, bölgesel ekonomik farklılaşmadır. Konuyla ilgili olarak yapılan görgül araştırmalar kalkınma sürecinin belli dönemlerinde, ülkelerin belirli bölgelerinin ötekilerine kıyasla daha çok geliştiğini göstermiştir. Bu görüşü ileri süren Fransız iktisatçı Perroux'ya göre iktisadi kalkınma, ülkenin her yerinde aynı zamanda gerçekleşmez; bazı bölgeler öncelik kazanır; başka bir deyişle belirli kalkınma kutupları ortaya çıkar. Özellikle amprik çalışmalar kalkınma döneminde ülkelerde belirli yörelerin ön plana çıktığını göstermiştir. Örneğin Fransa'da Paris bölgesi, Brezilya'da

⁹⁷ Paul Streeten, a.g.m., s.174.

⁹⁸ Paul Streeten, a.g.m., s.185.

⁹⁹ Cengiz Yaviloğlu, “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorisi”, a.g.m., ss.50-60.

Sao Paulo, Japonya’da Tokyo ve Osaka, Arjantin’de Buenos Aires, İtalya’da Milano, Portekiz’de Lizbon, Türkiye’de İstanbul bölgeleri gibi¹⁰⁰. Gerçekten de çoğu ülkede sanayileşmenin belli dönemlerinde sanayi kuruluşlarının belirli bölgelerde toplanması bir rastlantı değil; ekonomik koşulların bir sonucudur. En önemli nedenin, sermayenin etkin kullanılma gereği olduğu söylenebilir. Kutuplaşma belli sayıda iktisadi kuruluşun faaliyetleri nedeniyle fonksiyonel bir bütünleşme sonucunda ortaya çıkan dengesiz bir kalkınma sürecidir.

Bir ya da birkaç sanayinin belirli bir bölgede bir araya gelerek bir kutup oluşturmasının nedenleri özetle şöyle açıklanabilir¹⁰¹:

- a) Pazar büyüklüğü: Ulaşım olanaklarının elverişli olmadığı durumlarda, üretim birimlerinin talebin yoğun olduğu bölgelerde toplanması doğaldır.
- b) Altyapı koşulları: Yol, su, elektrik gibi, özellikle maddi altyapının esasen yaratılmış olduğu bölgelerde, işletmeler için çok büyük dışsal ekonomiler sağlanmış demektir.
- c) Hammaddeye yakınlık: Kullandıkları hammaddelerin taşınmasının zor ve masraflı olduğu sanayi dallarında, doğal olarak girişim, kuruluş yerini belirlerken, hammaddeyi kolay ve ucuz sağlayacağı bölgeyi seçer.
- d) Yetişmiş insangücü: Bir girişim, kullandığı üretim teknolojisine uygun kalifiye insan gücünü kolaylıkla sağlayabilmek için de kuruluş yerini buna göre seçecektir.

Kalkınma kutuplarını meydana getiren girişimler, öteki iktisadi birimleri etkileyerek o bölgede bir gelişme başlatırlar. Dolayısıyla kalkınma kutbu, yayılma etkileri yaratan, hammadde, ara malları, tüketim malları üzerinde gerek arz gerek talep bakımından arttırıcı etkisi olan itici bir güçtür. Bir ekonomide kalkınma kutbunun doğması, ekonomik ve sosyal yapıyı dinamik bir duruma sokar. Bu gelişme içinde, bölgede üretim artışlarının yanında gelirlerde (özellikle ücretlerde) yükselme olur;

¹⁰⁰ Akın İlkin, a.g.e., s.105.

¹⁰¹ Akın İlkin, a.g.e., s.106.

teknik yenilikler ve yeni yatırımlar ortaya çıkar. Böylece çevredeki geleneksel bölgeler ile kutup arasındaki işgücü ve mal akımı, iki bölge arasındaki ekonomik ve sosyal farklılığı zamanla ortadan kaldıracaktır. Kuşkusuz bu süreç yavaş ve bölgeseldir. Gelişmenin ülkenin her yanına ulaşabilmesi için uzun bir zamana ihtiyacı vardır.

Kalkınma kutuplarının kalkınmayı öteki bölgelere yayıcı etkileri olduğu gibi, bu bölgeleri geriletici etkileri de vardır. Myrdal, çoğu kez bu geriletici etkilerin daha baskın çıktığını öne sürmektedir. Kalkınma kutuplarının altyapı ve dışsal ekonomiler gibi çekici yanları hem üretici hem de tüketicilerin en rasyonel davranan, en dinamik ve yeniliğe açık olanlarını kendine çeker. Üretim faktörleri de bu çekime uyar. Böyle bir kayma sonucunda, gelişmemiş ya da azgelişmiş bölgeler, büsbütün geriliğe ve yoksulluğa terk edilir. Bu nedenle, kalkınma kutuplarının meydana gelmesini önleyici ve öteki bölgelere göre göstereceği farklılığın azaltılması yönünde bazı önlemlerin alınması düşünülebilir¹⁰².

Dengesiz kalkınma teorilerine, Hirschman ve Streeten dışında Scitovsky'yi de eklemek mümkündür. Scitovsky, dışsal ekonomilerden hareketle yatırımlar arasındaki ilişkileri öne çıkarmakta ve geri kalmış ekonomiler için çözüm önerileri sunmaktadır¹⁰³.

Sonuç olarak, dengesiz büyüme stratejisine göre politika sorunu dengesizlikleri ortadan kaldırmak değil, tam tersine dengesizlikleri yaratmaktır. Bu süreçte sektörlerin etkili bir şekilde sıralanması, kalkınmanın engellerinin doğasına bağlı olarak, bölgeden bölgeye ve ülkeden ülkeye değişebilecektir. Bununla beraber karar verme ve uygulama açısından temel yaklaşım aynı kalacaktır.

3.2.4.6. Azgelişmişliği Uluslararası Etkilerle Açıklayan Teoriler

3.2.4.6.1. İçe Dönük Sanayileşme Teorisi

Raul Prebisch, gelişmekte olan ülkelerde uluslararası işbölümünün karşılıklı yararlılığını sorgulayan ilk kalkınma iktisatçılarından birisi olup, daha çok ödemeler bilançosu açısından ticaret ve kalkınma arasındaki ilişkileri incelemiştir. Sınırsız

¹⁰² Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 216-218.

¹⁰³ T. Scitovsky, "İki Dıştan İstifade Kavramı", **İktisadi Büyüme ve Gelişme Yazıları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1966, ss. 98-100.

ticaretin, gelişmekte olan ülkelerin ticaret haddi ve demeler bilançosu üzerindeki olumsuz etkisinin, daha etkin kaynak tahsisi ile ortaya çıkabilecek her hangi bir avantajdan daha fazla olacağını iddia etmiştir.

Dünyayı, birincil mal üreticileri olan gelişmekte olan ülkeler (evre) ve ikincil mal üreticileri olan gelişmiş ülkeler (merkez) olarak ikiye ayırmıştır. Merkez için sanayileşmenin tartışma konusu bile olmadığını, oysa evre sanayileşmesinde merkezde olmayan bir takım çelişkilerin varlığını belirterek, analizini uluslararası ticaret teorisinin geleneksel iki ülke ve iki mal varsayımı çerçevesinde srdrmřtir¹⁰⁴.

Bir çok birincil ürün için talebin gelir esnekliğinin imalat ürünlerinden daha düşük olduğu genel olarak kabul edilir (Engel'in Yasası). evre ülkelerin ihraç etmiş olduğu birincil ürünler (tarımsal ürün ve hammaddeler) için talebin gelir esnekliği birden küçüktür. Merkez lkelerinin gelirinde bir artış ortaya çıktığında, evre ülkelerinin birincil ürünleri için yapılan harcama gelir artış oranından daha az bir oranda gerçekleşir. Öte yandan, gelişmiş merkez ülkelerin ihraç etmiş olduğu ikincil ürünler (imalat ürünleri) için talebin gelir esnekliği birden büyüktür. evre lkelerinin gelirinde bir artış ortaya çıktığında, merkez ülkelerinin ikincil ürünleri için yapılan harcama gelir artış oranından daha fazla bir oranda gerçekleşir. Merkez ve evre arasında bu şekilde işleyen bir ticaret, ticaret hadlerinin uzun dönemde evre ülkelerinin aleyhine işlemesi ile sonuçlanacaktır. Veri bir dünya geliri büyümesi söz konusu olduğunda, birincil üretim yapıldığı gelişmekte olan ülkelerin demeler dengesi, endüstriyel mal üreten ve ihraç eden gelişmiş ülkelerin demeler dengesi lehinde, otomatik olarak bozulacaktır¹⁰⁵.

Prebisch bu bozulmayı sayısal bir örnekle basitçe açıklamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin ihracatı için talebin gelir esnekliği 0,80 ve dünya gelirinin % 3 büyümesi durumunda, ihracat % 2,40 büyüyecektir (3x0,80). Buna karşılık gelişmiş ülkelerin ihracatı için talebin gelir esnekliği 1,30 ve aynı dünya büyümesi koşullarında gelişmiş ülkelerde ihracat % 3.90 büyüyecektir. Sadece iki ülke olduğu için (merkez ve evre),

¹⁰⁴ Raul Prebisch, "Commercial Policy in the Underdeveloped Countries, The American Economic Review, Vol. 49, No. 2, May 1959, s.251'den şevket Tylyoğlu ve Hamza eştepe, a.g.m., ss.59.

¹⁰⁵ Raul Prebisch, a.g.m., ss. 253-253'den, şevket Tylyoğlu ve Hamza eştepe, a.g.m., ss.59

gelişmekte olan ülkelerin ihracatı gelişmiş ülkelerin ithalatı ve gelişmiş ülkelerin ihracatı da gelişmekte olan ülkelerin ithalatıdır. Bu yüzden gelişmekte olan ülkelerin ihracatı % 2,40 büyümüş, fakat ithalatı % 3,90 büyümüştür; gelişmiş ülkelerin ise ihracatı % 3,90 ve ithalatı da % 2,40 büyümüştür. Dengeden başlandığında, gelişmiş ülkeler bir fazla verirken, gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesi otomatikman bozulmuştur. Bu durum ticaret haddi üzerine yansımaktır. Gelişmekte olan ülkelere, ihracattan daha hızlı büyüyen ithalat ve ödemeler dengesinin bozulması ile aynı zamanda ticaret haddi bozulacaktır.

Çevre ülkelerin eğer ihracatları % 2,40 büyüyorsa, ithalat büyümesi de % 2,40 ile sınırlı olmalıdır. İthalat için talebin gelir esnekliği 1,3 olduğuna göre, ödemeler bilançosu dengesini sağlayacak gelir büyümesi $2,4/1,3 = \% 1,85$ ile sınırlandırılmış olmalıdır. İhracat yapısında bir değişme veya dış borçlanma olmadığı durumda, diğer ülkeler % 3 büyürken, birincil mal üreticisi ülkeler daha yavaş büyümek zorundadır. Bu durum bir kalkınma açığı olarak yorumlanabilir. Koruma olmadığı durumda, diğer tek alternatif paranın değer kaybetmesidir. Bu da birçok dezavantaja sahiptir. Bir kere ihracat ve ithalat fiyat esneklikleri döviz kuru yükselişinden beklenen sonucu veremeyebilir. İkinci olarak değer kaybetme, ilk planda ödemeler dengesine katkı sağlayarak mevcut birincil faaliyetlerde üretimi canlandırabilir. Bu da ülkenin mevcut birincil üretim yapısının devam etmesi anlamına gelir.

Belirtmek gerekir ki, yukarıda bahsedilen esneklikler dışında, çevre ülkelere yönelik talebi aşındıran başka nedenler de bulunmaktadır. Örneğin sanayileşmiş ülkeler, tarımı korumak amacıyla çevre ülkelere yapılan ithalatı sınırlandırmaktadırlar. Bunun gibi, çevre ülkelere alınan bir çok hammadde, teknolojik buluşlarla yapay olarak elde edilip kullanılmaktadır¹⁰⁶.

Ayrıca Prebisch'e göre, ticaret haddinin gelişmekte olan ülkelerin aleyhinde hareket etmesi, teorik olarak faktör gelirleri ve verimlilik arasındaki ilişki ile de açıklanabilir. Prebisch'e göre, faktör gelirleri (örneğin ücretler) gelişmiş ülkelere verimlilik artışları ile birlikte yükselme eğilimindedir. Gelişmekte olan ülkelere ise faktör gelirleri, nüfus baskısı ve işgücü fazlalığı nedeniyle, verimlilikten çok daha yavaş

¹⁰⁶ Tamer İşgüden, a.g.e., s. 158.

yükselir. Faktör maliyetleri fiyatlara yansıdığında, teknik gelişmenin devam etmesi ile birlikte, gelişmekte olan ülkelere oranla gelişmiş ülkelerde nihai mal fiyatlarının yükselmesi yönünde daha büyük bir baskı ortaya çıkarmaktadır. Bu açıklamasıyla Prebisch, ilave olarak, teknik gelişmenin yararının gelişmekte olan ülkelere doğru akma eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür.

Prebisch, gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerin üreticileri için hammadde üreticisi olmakla gerilediği ve bu yüzden dünya ekonomisinde çevresel bir rol oynamaya mahkum olduklarını ileri sürmüştür. Prebisch ticaret ve ihracat yönelimli bir stratejiden ziyade belli bir miktar korumacılığın tercih edildiği ithal ikamesine dayalı bir strateji önermiştir. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelere fiilen ihracat fiyatlarının belirlenmesi ve yerel olarak üretilmiş belirli malların korunması gerektiğini ileri sürmüştür.

Prebisch bir dizi ithal ikamesi endüstrileşme programının başlangıç aşamasında son derece başarılı olduğunu ve Latin Amerika ülkelerinin hızlı bir şekilde büyümesine katkı yaptığını vurgulamaktadır. Ancak 1960'larda kolay ithal ikamesi endüstrileşme aşaması sona ermiştir. 1960'larda ithal ikamesi endüstrileşme stratejisinin ortaya çıkardığı sonuçları ECLA (Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) şöyle ortaya koymaktadır¹⁰⁷.

- a) İhracatın farklılaştırılmasında başarısız olmuştur. İhracat için hala bir ya da iki ya da birkaç hammadde ve tarımsal ürüne güvenilmeye devam edilmiştir.
- b) Yabancı döviz gelirlerinde kıtlık yaşanmıştır.
- c) Yabancı borçlarda artış olmuştur.
- d) Yurt içi tarım sektörünün zayıf kalması sonucu büyük ölçüde gıda ithalatına gidilmiştir.

¹⁰⁷ İlker Parasız, Kalkınma ..., a.g.e., ss. 31-32.

- e) Ekonomide uluslar üstü şirketlerin sahipliğinin artması, zaten kıt olan döviz miktarının bir kısmının kar transferi şeklinde ülke dışına çıkmasına neden olmuştur.

ECLA'nın ithal ikamesi endüstrileşmeye yönelttiği bu eleştiriler “*bağımlılık teorisinin*” alt yapısını oluşturmaktadır.

Bir bütün olarak ülke ekonomisini korumayı öneren ithal ikameci politikalar, uygulamada dünyanın pek çok yerinde tıkanmış ve geniş ölçüde terk edilmiştir. Bununla birlikte Prebisch'in geliştirmiş olduğu tez spesifik bir alan olarak klasik Friedrich List'e uzanan bebek endüstrileri koruma tezini güçlendirmiştir.

3.2.4.6.2. Bağımlılık Teorisi

İlk kalkınma teorisi içinde kabul edilen varsayımlardan ciddi bir şekilde rahatsızlık duyan pek çok iktisatçı olmuştur. Bu iktisatçılardan biri olan Prebisch tarafından Latin Amerika'da kurulan ve Üçüncü Dünya ülkelerinin farklı yapısal problemlerine dikkat çeken yeni bir düşünce ortaya çıkmıştır. Yapısalcılık olarak adlandırılan bu düşünceye göre, az gelişmiş ülkeler sadece gelişmiş ülkelerin ilkel bir versiyonu değildir. Bu ülkelerin az gelişmişliğine neden olan kendilerine has bir takım ayırt edici özellikleri bulunmaktadır (Chenery ve benzeri iktisatçılar da benzeri bir tez ileri sürmüşlerdi; fakat çalışmalarında ülke deneyimlerinin farklılıklarından çok benzerlikleri üzerine yoğunlaşmışlardır). Üçüncü Dünya'nın en önemli ayırt edici özelliklerden biri, sanayileşmenin endüstrileşmiş Batı ülkeleri ile yan yana ve ticari olarak bağımlı bir durumda ortaya çıkmak zorunda olmasıdır. Gelişmiş ülkelerin başlangıçta karşı karşıya olmadığı böyle bir durum, az gelişmiş ülkelere kalkınmanın farklı yapısal sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Yapısalcı okulun analizlerini Marxizm geleneği içinde genişleterek; bağımlılık, sömürü ve eşitsiz mübadele kavramları ile açıklayan çok sayıda teori ve modeller oluşturulmuştur. Kısaca bağımlılık teorilerinin Prebisch'in etkisi altında ECLA Okulunun ithal ikameci (içe dönük sanayileşme) tepkisi ile temelleri atılmış ve merkez-çevre paradigmasının daha radikal bir tarzda ele alınmasıyla geliştirilmiştir. Prebisch ve diğer Latin Amerikalı yapısalcılar tarafından geliştirilen model, merkez-çevre modelidir

Prebish ve onu izleyen C. Furtado ve O. Sunkel'e göre kalkınma, sermaye birikiminin sonucudur ve ülkelerin kalkınma düzeylerindeki farklılıkların temelinde, her ülkenin uluslararası ticarete farklı düzeylerde uzmanlaşmış olması yatmaktadır. Başka bir deyişle gelişmişliği ve azgelişmişliği uluslararası ticaret üretmektedir. Dolayısıyla, bu görüşe göre, özellikle Latin Amerika ülkeleri, esas olarak hammadde ihracatına yönelik dışa dönükyapılarını değiştirmedikleri sürece, kalkınma sorunlarını çözmeleri olanaksız görünmektedir.

Yapısalcı tezler göre, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durum ilk sanayi devrimi ile başlamıştır. Teknolojik gelişme ve bu gelişmenin ürünleri dünya ölçeğinde eşitsiz bir biçimde dağılmıştır. Sanayi devrimiyle, o zamana kadar görülmemiş ölçüde verimlilikte büyük artışlar olurken, bu artışlardan her ülke eşit olarak yararlanamamıştır. Teknik ilerlemenin sağladığı avantajlardan gelişmiş, yani günümüzün sanayileşmiş ülkeleri yararlanmışlardır.

Yapısalcılar, uluslararası ekonomik ilişkilerin ortaya çıkardığı olumsuzlukları aşmak için, hammadde ihracatına vergi konmasını, sanayileşmiş ülke çıkışlı tüketim malları ithalatının zorlaştırılmasını, işçi örgütlerinin, özellikle ihracat sektöründe sendikaların güçlendirilmesini, dünya pazarında hammadde fiyatlarının anlaşmalarla ve ortak bir tavır benimsenerek korunmasını da önermişlerdir.

Bu görüşe göre, ticaret hadlerinin sürekli hammadde ihraç eden ülkeler aleyhine gelişmesi, sadece azgelişmişlik ve gelişmişlik ayırımını sürdürmekle kalmamakta, aynı zamanda onu daha da derinleştirmektedir. Yapısalcı tezler ithalatı yerli üretimle ikame eden, başka bir deyişle ithal ikameci bir sanayileşmeyi, devlet müdahalesini, planlamayı ve bölgesel bütünleşmeyi kalkınmanın temel anahtarları olarak öngörmektedir.

Yapısalcılara göre, azgelişmiş ülkelerdeki enflasyon, esas olarak yapısal uyumsuzluklardan, ekonomik yapıdaki tikanıklardan ya da ekonomik ve mali yapının yeterli esnekliği gösterememesinden kaynaklanmaktadır. Yapısalcılar, bu saptamalardan sonra kalkınmanın gerçekleşebilmesi için sosyo-ekonomik ve siyasal reformların yapılması gerektiğini önermişlerdir. Azgelişmiş ülkelerde sanayileşmenin ve dolayısıyla

kalkınmanın tümüyle, serbest piyasa mekanizmasına bırakılmıyacağı, devletin uygun ekonomi politikası önlem ve araçlarıyla ekonomik sürece müdahalesinin gerekliliği de bu görüşü savunanlarca vurgulanmıştır¹⁰⁸.

Bununla birlikte bağımlılık ve yapısalcılık arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Yapısalcılar argümanlarını geliştirirken geleneksel iktisat bilimini referans almış ve ona güvenmişlerdir. Bağımlılık okulu düşünürleri ise geleneksel iktisadi referans almak bir yana, onu ciddi bir şekilde eleştirmişlerdir¹⁰⁹.

Bağımlılık teorilerine P. Baran, C. Furtado ve O. Sunkel, F. Cardoso, E Faletto, A.G. Frank, A. Emmanuel, S. Amin, T.D. Santos ve R.M. Marini gibi iktisatçıların geliştirdikleri teori ve modeller örnek olarak verilebilir. Bu düşünürlerin genel eğilimleri klasik Marxizm'den farklılaşsa da, etkisi ve yeniden yorumlanması olarak gelişmiştir. Bağımlılık teorilerinin genel varsayımları aşağıdaki şekilde sıralanabilir¹¹⁰:

- a) Gelişmekte olan dünyanın çoğu ekonomileri ve toplumları, temelde ham maddelerin üreticileri ve endüstriyel ürünlerin tüketicileri olarak, küresel ekonomiye katılmış olduklarından dolayı açık ve kesin bir şekilde etkilenmişlerdir.
- b) Buna bağlı olarak uluslararası işbölümü gelişmiş dünyanın ekonomik ve siyasal gücü tarafından belirlenmiş ve sürdürülmüştür.
- c) Yabancı çok uluslu şirketler tarafından egemenlik altına alınma gibi, giderek artan ölçüde güçlenen söz konusu küresel ekonomiye katılma eğilimi, Üçüncü Dünya'da yerel ekonomilerin çok ciddi bozulmalarına neden olabilir.
- d) Bu ekonomik etkiler toplumsal ve siyasal alanlara bile yayılmıştır.

¹⁰⁸ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 35-36.

¹⁰⁹ B. Ingham, a.g.e., s. 185.

¹¹⁰ Jonathan Lemco, a.g.m., s. 4'ten Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s.62.

Bağımlı uluslarda elitler, merkezdeki devletler ve ekonomik ortaklıklarla ittifak oluşturur ve onlar için “köprübaşları” olurlar. Yine bu elitler, toplumsal kaynakları monopolleştirmek için onların (merkezin) gücünü kullanırlar.

Bağımlılık yaklaşımı üç noktada özetlenebilir: Birincisi, bağımlılık yaklaşımı kapitalist dünya ekonomik düzeninin gelişimi üzerinde yoğunlaşmıştır.

İkinci olarak, bu yaklaşım bağımlılık ve sömürü (kullanılma) ve bu bağımlılık sonucunda ortaya çıkan gelişmiş (merkez) ve azgelişmiş (çevre) ayırımı üzerine odaklanmıştır. Son olarak bu ekonomik ilişkiler ağının yarattığı siyasi yozlaşmalar ve elit yapı üzerinde durulmuş ve dünya çapında oluşan sermaye akımları incelenmiştir.

Bağımlılık yaklaşımını savunan iktisatçılara göre, azgelişmişliği de gelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış denilen ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist yayılmanın azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmeye uygun koşulları yaratmak bir yana; bu ülkelerde sadece kapitalist azgelişmişliğin koşullarını yarattığı ileri sürülmektedir. Bu yayılma, merkezde kapitalist gelişmeye uygun bir ortam yaratırken, çevrede bu tür ortamın oluşmasını özellikle engellemektedir.

Bu grupta yer alan iktisatçılara göre, azgelişmişliğin nedenleri, ilgili ülkelerin tarihsel süreç içerisinde dünya kapitalist işbölümünde almış oldukları rollerde araştırılmalıdır. Azgelişmişlik, sanayileşmiş merkez kapitalist ülkelerinin dünya çapında genişleyip, çevre azgelişmiş ülkeleri etkilemeleri sonucu ortaya çıkan bir olgu olmaktadır. Dolayısıyla azgelişmişlik içsel değil dışsal bir olgudur¹¹¹. Buna göre, ilk kalkınma teorilerinin aksine, uluslararası sistemin yapısı Üçüncü Dünya'nın kalkınması ile ilgili fırsatları ve olanakları sınırlandırmaktadır. Kalkınma iktisadının ilk teorileri karşısında eleştirel bir yaklaşım olarak ortaya çıkan bağımlılık teorileri, devlet konusunda önemli sınırlamaları yoğunlukla işlemiştir. Dolayısıyla, devlete önem vermekle beraber, uluslararası sistemden bir kopma olmadığı durumda, kalkınmayı

¹¹¹ Tamer İşgüden, a.g.e., s. 157.

gerçekleştirebilme konusunda devletin gücüne karşı şüpheli ve eleştirel bir bakış açısı sergilemektedirler.

Bağımlılık teorisinin oldukça radikal bir tarzda ele alınışı pek çok eleştiriye de beraberinde getirmiştir. Örneğin Tang ve Hedley'e göre, Doğu Asya'nın kalkınmacı devlet deneyimi, bağımlılık teorisyenlerinin devletin sonuçlarını anlamadıklarını gösteren bir deneyimdir. Ayrıca, bağımlılık teorilerinin diğer bir zayıflığı Marxist düşünce ile kısıtlanmasıdır. Bu yüzden özellikle Latin Amerika dışında yer alan ülkelerdeki sanayileşme sürecini anlamakta ve açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. 1980 sonrasında geliştirilen bağımlılık teorilerinde de, devlet bağımsız bir aktör olarak tanımlanmamaktadır.

Bağımlılık yaklaşımı esas olarak iki yönden eleştirilebilir: Birincisi, bağımlılık yaklaşımı gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında hakça olmayan ilişkilerin varlığını ortaya koymasından yararlı olmasına rağmen, mevcut dünya ekonomik düzenine fonksiyonel olan bir alternatif düzen oluşturmakta başarısız kalmıştır. Özellikle modern dünyanın sahip olduğu uluslararası ekonomik ilişkilerinin yaşamsal önemini gözardı etmek hemen hemen olanaksızdır.

İkincisi, bağımlılık yaklaşımının dünya çapında gelişmiş ve azgelişmiş ülkeleri, merkez-çevre biçiminde kesin çizgileriyle, bir anlamda kavramsallaştırması çok iddialı bir ayırım olarak görülmekte, arada bu iki gruba da girmeyecek ekonomiler gözardı edilmektedir. Yapısalcı yaklaşım ile bağımlılık yaklaşımı arasındaki temel farkı kısaca şöyle ifade edebiliriz: Yapısalcı yaklaşım azgelişmişliği ülke içi faktörlerle açıklarken, bağımlılık yaklaşımı dış faktörlerle açıklamaktadır¹¹².

Aydınlanma felsefesinden önemli ölçüde etkilenen klasik iktisatçılar, bir ülkenin zenginleşmesi ile ilgili doğal yasaları tespit etmeye çalışmış ve Batı'da ortaya çıkan ilerleme süreci ile ilgili kanunların az gelişmiş ülkelere de yaygınlaşacağını ileri sürmüşlerdir. Modernleşme teorisi ve Keynesyen iktisadın getirmiş olduğu müdahale kavramı kalkınma iktisadının en önemli yapı taşlarından birisi olmuştur. Kalkınma

¹¹² Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 37-38.

sorunları ilk kez teorik bir bütünlük içinde sektörel analizlere dayalı olarak yapısal değişme ve büyüme ile birlikte açıklanmıştır.

İlk kalkınma teorileri büyük ölçüde modernleşme teorisinin etkisinde ortaya çıkan neoklasik kalkınma teorileridir. Bu teorilere göre kalkınma ancak ve ancak Batı'nın izlemiş olduğu yolu aynen izleyerek gerçekleştirilebilir. Ayrıca bu teorilerde azgelişmişliğin nedeni ülkelerin kendi içinden kaynaklanan bir takım nedenlere bağlı olarak açıklanmıştır. Kalkınmanın başlayabilmesi ise yabancı sermaye ve dış yardım gibi büyük ölçüde bu ülkelerin dışından kaynaklanacak desteklere bağlı olarak açıklanmıştır.

Azgelişmişliğin nedenini uluslararası düzeyde başka ülkelerin olumsuz etkilerine bağlayan teorilerin başında Prebisch'in öncüsü olduğu yapısalci okulun içe dönük sanayileşme teorisidir. Bağımlılık teorisi ise, yapısalci okulun argümanlarını daha radikal bir tarzda ele almış ve geliştirmiştir. Bağımlılık teorisine göre azgelişmişlik sorununun söz konusu ülkelerin içinden değil dışından kaynaklandığını ileri sürerken, çözümün de ülkenin içinden kaynaklanabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Gerek neoklasik gerekse bağımlılık teorileri, açıklamalarında ekonomik büyümeyi temel unsur olarak ele almış ve kalkınmayı ilerletmede devlet müdahalesini kalkınmanın temel unsuru olarak kabul etmişlerdir. Bu iki teori hem büyüme hem de müdahale kavramlarına dayalı oldukları için önemli eleştirilere konu olmuşlardır. Devlet müdahalesine yönelik eleştiriler en güçlü bir şekilde 1980'li yıllardan sonra ortaya çıkan neoliberal kalkınma teorilerinden gelmiştir. Bu teoriler, devlet yerine piyasanın, müdahale yerine de fiyatların, kalkınmada daha fazla etkili olacağını ileri sürmüşlerdir.

Denilebilir ki, kalkınma iktisadında eleştirilmeyen hiç bir teori yoktur. Bununla birlikte her bir teori dayandığı varsayımlara bağlı olarak, ele aldığı sorun ve çözümlerinde kendi içinde tutarlı bir model sunmaktadırlar. Ayrıca, ortaya çıkan eleştiriler, kalkınma teorilerinin daha gerçekçi varsayımlara dayalı olarak genişlemesine neden olmuştur. Kalkınma sorunlarının devam ettiği bir dünyada, ne kalkınma teorisindeki tartışmaların ne de kalkınma iktisadının sona ereceğini düşünmek için hiç bir neden gözükmemektedir. İyimser bir bakışla yakın bir gelecekte kalkınma sorunlarının pek çok ülkede istenilen ölçüde ortadan kalkmış olacağı kabul edilecek

olursa; kuşkusuz bu durumda bile kalkınma iktisadı farklı ilgi ve sorunlarla farklı bir şekil alarak devam edecek gibi gözükmektedir.

3.2.4.7. Neoliberal Kalkınma Teorileri

Pek çok az gelişmiş ülke hükümeti 1960'lı ve 1970'li yıllarda kalkınma teorilerinin önerdiği politikaları benimseyerek uygulamıştır. Bununla birlikte, zamanla uygulamada beklenen olumlu sonuçların alınmadığı ve bu politikaların başarısız olduğu görülmüştür. Az gelişmiş ülkelerin özellikle 1970'li yıllarda kalkınma sürecinde yaşamış olduğu olumsuz gelişmeler teorik gelişmeler için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Bu ortamda, neoklasik argümanlar yeniden yükselmeye ve hatta neoliberal teoriler olarak daha keskin olarak ileri sürülmüştür. Böylece 1980'li yıllarda üçüncü bir paradigma olarak; Peter Bauer, Ian Little, Deepak Lal, Bela Balassa, Julian Simon, Jagdish Bhagwati, Anne Krueger ve Harry G. Johnson gibi iktisatçıların temsilcisi olduğu ve “*neoliberal kalkınma teorisi*” ortaya çıkmıştır¹¹³.

Bu yeni teorik yaklaşımın basit bir tezi vardır: Hükümet müdahalesi sadece kalkınmayı ilerletmeyen bir olgu değildir; aynı zamanda onu engelleyen bir olgudur. Büyük bürokrasilerin ve devlet regülasyonlarının ortaya çıkışı özel yatırımları boğmakta ve gelişmekte olan ekonomileri olağanüstü bir şekilde etkinsiz kılacak şekilde, fiyatları bozmaktadır. Neoliberal görüşlere göre, dengesiz büyüme, bağımlılık vs. gibi hastalıkların hepsi hükümet yönlendiriciliğine çok fazla önem veren düşüncelerdir.

Neoliberal kalkınma teorisi iki yüzyıl önce Adam Smith'in keşfetmiş olduğu “*görünmez el*” düşüncesini hatırlatacak bir tarzda; bir yandan Keynes ve Keynesyen iktisadın müdahaleci sosyal devlet anlayışını, bir yandan da kalkınma iktisadında devlete tanınan planlama ve diğer yollarla ekonomiye müdahale edilmesi önerisini eleştirmektedir¹¹⁴. Bu teorilerde hem neoklasik hem de bağımlılık teorilerinin aksine, güçlü devletin kalkınmayı destekleyeceği, ilerleteceği düşüncesi, aşırı bir basitleştirme

¹¹³ M. P. Todaro, **Economic Development**, Sixth Edition, McMillian Press, London, 1997, s. 86'dan Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., s. 63.

¹¹⁴ Fuat Ercan, “Gelişme Yazını: Eleştiriler ve Yeni Perspektifler”, **Gelişme İktisadı: Kuram, Eleştiri, Yorum**, a.g.e., ss. 355-356.

olarak değerlendirilmektedir. Eskidiği düşünölen neoklasik kalkınma teorisinin düzeltilmesinin yanı sıra bu teori biryandan ithal ikameci diğeryandan da devlet ve bürokrasiyi güçlendirme önerileri şiddetle eleştirilmektedir.

Bu yaklaşımlarda, devletin önceki rollerinin ortadan kaldırılması ve piyasanın kendi iç dinamiklerinin işleyişine bırakılması yoluyla kalkınmanın kendiliğinden yoluna gireceği ileri sürölmektedir. Hatta, 1980 öncesinde de devletlerin ekonomiye karışmalarına gerek yoktu. Karışımıcı, uzaktan müdahale eden, zayıflatan, etkinsiz olarak tanımlanan Üçüncü Dünya devletleri özel insiyatifi tıkamak, piyasa mekanizmasını bozmak, rekabeti önlemek ve azgelişmişliğin içine daha çok batmaktan sorumlu aktörler olarak görölmektedir. Somut çözüm önerisi ise, devletin ekonomi ve toplumu kontrol etmesini gevşetmek, özelleştirmek ve küreselleşme sürecinin gerektirdiği yapısal uyum programlarını uygulamaktır

Neoliberal teorinin önemli bir özelliği, küreselleşme kavramına vurgu yapması ve bu kavramla birlikte, önceki teorilere göre dünya çapında daha geniş bir kabul görmüş olmasıdır. Buna göre, küreselleşme sürecinde azgelişmiş ölkelerin kalkınması, dünya ekonomisi ile daha fazla entegrasyona gitmeleriyle olanaklıdır. Entegrasyon yoluyla kalkınma, devlet müdahalesinin en aza indirildiği, rasyonel davranan ekonomik birimlerce piyasanın sorunsuz işleyişini sağlayacak düzenlemelerin gerçekleştirildiği dışa açık bir ekonomik yapı ile sağlanabilecektir¹¹⁵.

Bu bağlamda neoliberal teori, Doğu Asya'da ortaya çıkan başarıyı minimal devlet ve serbest piyasa önermelerinin doğruluğunu destekleyen modeller olarak görmüş, devlete bakışı “ *küçük ölçekli liberal devlet* ” anlayışı şeklinde ileri sürmüştür. Devletin oynaması gereken açık bir rolü vardır: Piyasa kurallarını izlemeyi tercih etmeli ve piyasanın işleyişini bozacak müdahalelerden çekinmelidir. Bu yüzden neoliberal ekonomistler, devletin serbest ticaret tavrını bu ölkelerin ekonomik take-off'u (W.W. Rostow'un kalkınma teorisinde üçüncü aşama olan kalkış aşaması) olarak yorumlayan bir model olarak özellikle Güney Kore olmak üzere, Doğu Asyalı Yeni Sanayileşen Ölkeleri (New Industrialized Countries: NICs) örnek olarak göstermektedirler. Bu

¹¹⁵ Mehmet Türkay, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadi”, *İktisat Dergisi*, İstanbul, Nisan-Mayıs 1997, ss. 33-35.

bağlamda, neoliberal teorinin ünlü temsilcilerinden B. Balassa, Dünya Bankası için özellikle Doğu Asya ülkeleri hakkında bir çok ampirik çalışma yapmıştır. Balassa, çalışmalarında özel sektörce geliştirilen ihracat artışı ile gayri safi milli hasıla artışı arasındaki doğrudan bir ilişkinin varlığını vurgulamıştır. Bu yaklaşımlarda Doğu Asya devletlerinin kalkınma politikası olarak rolü sadece gerekli toplumsal, ekonomik ve parasal bir ortamı yaratmak ve piyasayı serbest bırakmak şeklinde anlaşılmaktadır. İlave olarak, devletler bu ortamın devamlılığını da sağlamalıdır.

Neoliberal teorinin ünlü bir temsilcisi olan D. Lal ise, az gelişmiş ülkelerde merkezi planlama ve devlet müdahaleciliği düşüncesini destekleyen önceki kalkınma iktisatçılarına karşı önemli eleştiriler getirmiştir. Kalkınma iktisadının “*öldüğünü ve gömüldüğünü*” ileri sürmüş ve bu yüzden tek geçerli düzenleyici mekanizma olan piyasa fiyatlarına geri dönüş için adeta çağrıda bulunmuştur. Lal, bir disiplin olarak zaten bilimsel popülaritesini yavaş yavaş kaybeden kalkınma iktisadının ortadan kalkmasının, gelişmekte olan ülke ekonomileri için yararlı bir gelişme olacağını savunmuştur. Çünkü Lal’a göre, kalkınma iktisadı kalkınmanın motoru olarak devleti kabul etmektedir; oysa herhangi bir devlet müdahalesinin refahı arttıracığı garantisizdir¹¹⁶.

Sonradan gelen birçok iktisatçı, eski teorileri eleştirerek bu yeni anlayışı desteklemiştir. Ayrıca, kalkınma sorununa getirilen yeni yaklaşımlarda IMF ve Dünya Bankası’nın temsil etmiş olduğu yaklaşımlar da etkili olmuş, bu kurumlarca izlenen istikrar ve yapısal uyum politikaları kalkınma politikalarının yerini almıştır. Sonuçta üçüncü ve son kalkınma teorisi olarak neoliberal kalkınma teorisi, kalkınma ve devlete bakışıyla kalkınma teorilerinin ilk iki trendine göre, bilimsel dünyada daha fazla popülarite kazanarak belirginleşmiştir. Bununla birlikte, ortaya konulan deliller hala tartışılmaktadır. Farklı düşünen iktisatçılar, Doğu Asya’nın hızlı kalkınmasını ve Afrika’nın en başarısız kalkınma deneyimini, kendilerinin ileri sürdükleri tezlerin doğrudan birer kanıtı olarak göstermektedirler.

¹¹⁶ Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe, a.g.m., ss.64-65.

4. DIŞ TİCARETİN KALKINMA AÇISINDAN İNCELENMESİ

4.1. İktisadi Kalkınma ve Uluslararası Ticaret

İktisadi kalkınma ile uluslararası ticaretin birbirleriyle anlamlı bir biçimde ilişkilendirilmesi çok eskilere gitmez. Bu iki olgu arasındaki karşılıklı etkileşimin gerek kuramsal, gerekse uygulama açısından özenle ele alınması yakın bir geçmişin ürünüdür.

Dış ticaret kuramcıları özellikle, statik koşullarda ticaretin üretim faktörlerinin rasyonel kullanımı açısından yapacağı etkilerle ilgilenmişlerdir. Buna karşı iktisat tarihçileri, talebe ilişkin açıklamalar yerine, temelde arz faktörlerine (işgücü potansiyelinin arttırılması, teknolojik değişmeler gibi) yönelmişler ve dış talebin büyümedeki rolüne pek az değinmişlerdir.

Oysa klasik okulun kurucularının, uluslararası ticaret kuramını böyle statik bir temele oturtmak niyetinde olmadıkları söylenebilir. Örneğin, A. Smith, özellikle ticaret, pazar büyüklüğü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilere değinirken; J.S.Mill, dikkatleri ticaretin talep yapısına ve teknolojiye olan etkilerine çekmiştir. Her iki ünlü iktisatçının, uluslararası ticaretin en önemli yararını, ticaretin dinamik etkilerinde gördükleri ve ticareti Sir D. Robertson'un deyiimiyle büyümenin motoru olarak adlandırdıkları açıktır.

Dünya gelişme tarihine baktığımızda dış ticaretin, özellikle İngiltere'nin sanayileşmesinde önemli bir rol oynadığını görürüz. Gerçekten de ülkede üretilen sını ürünlerin satılacağı dış pazarlar bulunmasaydı ve bunların hammaddelerle değişimi mümkün olmasaydı, sınırlı doğal kaynaklara sahip İngiltere'nin büyüme süreci çok daha farklı olurdu.

İngiltere örneğindeki ihracata dayalı kalkınma, ülke ekonomisinin bu dönemdeki “öncü kesimi” olan dokuma sanayii ile karakterize edilir. Sadece iç pazara yönelik üretimde bulunan cılız dokuma sanayii, kısa sayılabilecek bir sürede, üretiminin % 60'ını ihraç eden büyük bir sanayi durumuna gelmiştir. Öte yandan, dokuma alanındaki patlama, buhar ve dokuma makineleri talebini, bu da demir-çelik sanayiini genişleme yönünden etkilemiştir.

İngiltere'nin iktisadi gelişmesinde ihracat kesimi öncülük ederken, artan hammadde ihtiyacı ve tarımdaki korumacılığın kaldırılması sonucu, ithalat da benzer bir artış göstermiştir, öyle ki ihracatın olduğu gibi ithalatın gösterdiği artış hızı da milli gelirin büyüme hızını oldukça aşmıştır. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere'de elde edilen ekonomik büyüme sanayileşen Avrupa ülkelerinde talep artışları yanında, Avustralya, Yeni Zelanda ve İsveç gibi hammadde üreticisi ülkelerde de hızlı bir büyüme ve yüksek bir yaşam düzeyine yol açmıştır¹¹⁷.

Aşağıda 19. yüzyılın ekonomik kalkınmasında motor rolü oynadığı ile sürülen dış ticaret mekanizmasının kuramsal yapısı değerlendirilecektir. Klasik Dış Ticaret Kuramı olarak bilinen bu görüşlerin temelinde, bilindiği gibi, Karşılaştırmalı Üstünlükler ilkesi ya da kuramı yatmaktadır. Karşılaştırmalı üstünlükler konusu burada çok ayrıntılı olara-incelenmeyecektir.

4.2. İktisadi Kalkınma ve Klasik Dış Ticaret Kuramı

Klasik kurama göre bir ülke kendi karşılaştırmalı üstünlüğünün olduğu alanlarda uzmanlaştığı ve uluslararası değişim oranına göre ticaret yaptığı takdirde, reel gelirinde bir artış olur. Bu görüşe göre gelişmiş ve azgelişmiş ekonomiler arasında, karşılaştırmalı üstünlüklere göre yapılan ticaret, taraflara yarar getirecektir. Başka bir deyişle böyle bir iş bölümü sonucunda ticarete katılan her ülke gelişecek ve daha çok zenginleşecektir. Bu yolla; sağlanan üretim artışı yoksulluğun kısır döngüsünden, kendi kendini besleyen gelişmenin başlayacağı, kalkış aşamasına girmeyi kolaylaştıracaktır.

Klasik iktisatçılar, dış ticaret kazancının büyük bir kısmının azgelişmiş ülkelerin payına düşmesinin dahi mümkün olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşe göre, çoğu durumda belli birkaç maddeden oluşan fakat değer olarak hacmi büyük ticaret, çeşitlendirilmiş fakat hacmi küçük olan ticaretten daha yararlıdır. Örneğin İsveç'in kereste ve demir filizi, Danimarka'nın sütü ürünler, Kanada ve Avustralya'nın buğday ihracatıyla dış ticarete katılması, bu ülkelerin kalkınmalarını başlatmalarında en önemli rolü oynamıştır.

¹¹⁷ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, a.g.e., s. 133.

Karşılaştırmalı üstünlükler kuramı, neden bazı ülkelerin belli malların üretiminde üstünlüğe sahip olduklarını araştırmaz. Böyle bir üstünlük tarihi, coğrafi nedenlerden, iklim koşullarından veya belli bazı doğal kaynakların varlığından doğabilir. Ancak önemli olan, uluslararası ticaretin faktör (emek) verimliliği farklarından doğması ve bu üretim faktörünü belli mallarda en verimli kullanan ülkelerin o malların üretiminde uzmanlaşmalarıdır¹¹⁸.

Haberler'e göre gelişmiş ekonomiler ile azgelişmiş ekonomiler arasında sınai ürünler ile gıda ve hammaddelerin üretim maliyetlerinde büyük farklılıklar vardır. Bu durum, herhangi bir grupta yer alan ülkenin, öbür gruptan satın aldığı malları kendinin üretmeye kalkmasını anlamsız kılar. Haberler, ülkelerin birbirleriyle ticareti sonucunda, iktisadi gelişmeleri için gerekli her türlü sermaye mallarının ithal edilmesinin mümkün olacağını; teknik bilgi ve yeni fikirlerin hızla yayılmasının sağlanacağı; sermayenin azgelişmiş ülkelere akımının gerçekleşeceğini ve etkin bir rekabet yapısının oluşmasına katkıda bulunacağını ifade etmiştir¹¹⁹.

Bunların yanında, serbest dış ticaret, iç pazarın darlığından kaynaklanan güçlükleri de ortadan kaldırır. Başka bir deyişle iç pazarın ihtiyacından fazla olan üretim için yeni pazarlar yaratır. Dış ticaretin bu işlevine üretim fazlası için pazar ilkesi denir. Bu arada pazarın büyümesi sonucunda, ülke içinde işbölümü daha da gelişir ve genel verimlilik düzeyi yükselir. Dış ticaretin bu işlevine de verimlilik ilkesi denir.

Uluslararası alanda günümüzde geçerli olan ekonomik koşullar altında, sözü edilen ticaret mekanizması çerçevesinde, azgelişmiş ülkelerin ilk bakışta tarımsal alanda uzmanlaşmaları gerekecektir. Bu ülkelerin, gösterdikleri özellikler açısından ileri ülkelere göre dezavantajları tarımsal ürünlerde daha az görünmektedir. Böylece karşılaştırmalı üstünlükler kuramı azgelişmiş ülkeleri, kalkınma çabalarında tarım alanlarına yönelmeye, bu alanda uzmanlaşmaya itmektedir. Esasen serbest ticaret görüşünü savunanların çoğuna göre, ihracat olanaklarını geliştirmek için sanayileşmek, kalkınmak isteyen bu ülkeler bakımından mümkün değildir. Hatta bu ülkelerdeki öbür

¹¹⁸ Cem Alpar, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1982, s. 43.

¹¹⁹ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, a.g.e., s. 134.

olumsuz koşullar nedeniyle, iç talebi karşılamaya yönelik sanayileri kurmak bile iktisadi değildir.

Bu durumda karşılaştırmalı üstünlüklere göre yapılacak ticaretin genel olarak, az gelişmiş ülkelerin gıda ve hammadde, gelişmiş ülkelerin ise, sınai ürünler alanında uzmanlaşmalarına yol açacağını söyleyebiliriz.

4.2.1. Klasik Dış Ticaret Kuramına Yöneltilen Eleştiriler

Klasik dış ticaret kuramı çeşitli yönlerden eleştiriye uğramıştır. Bir çok iktisatçı, yaşadığımız çağda az gelişmiş ülkelerin bu kuramın ilkelerine göre ticaret yaparak kalkınmalarının mümkün olmadığını ve dış ticaretin ülkelerarası gelir dağılımını daha da bozduğunu ileri sürmüşlerdir. Aşağıda, bu eleştiriler ele alınmıştır.

4.2.1.1. Kuramın Statik Denge Özelliği Göstermesi

Bilindiği gibi klasik kuram, bir statik denge özelliği gösterir. Bu niteliğinden dolayı bir çok iktisatçı, kuramın esasen dinamik olan gelişme sorununu yeterince açıklayamayacağını ileri sürmüştür. Hemen hemen tüm ülkelerin, ticaretten az ya da çok kazanç sağladıkları 19.yüzyılda bile, mekanizmanın işleyişi hammadde ihracatçısı olan ülkelerin aleyhine bir gelişme göstermiştir. Buna karşın sanayileşen ülkeler, ticaretten büyük kazançla elde etmişlerdir¹²⁰.

Az gelişmiş ülkeler bakımından kurama getirilebilecek eleştiri, mevcut üretim yapısının veri olarak alınmasıdır. Gerçekten mevcut üretim yapısı, ekonominin gelişmişlik düzeyini belirleyen bir etmense, az gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlarda uzmanlaşmaları, ancak geri kalmışlığın sürdürülmesine neden olacaktır. Dış ticaret ile sağlanacak milli gelirin ve tüketimin artması gibi yararlar, ekonominin üretim yapısı değişmeyeceğinden, ancak üretim yapılan alanlarda çalışanların ve/veya bu malları ihracat yoluyla ticarete konu yapan grupların refahını arttıracaktır.

¹²⁰ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, a.g.e., s. 135.

Hatta kimi iktisatçılarca, bugün dünyada karşımıza çıkan azgelişmişlik olgusu serbest ticaret mekanizmasının tek yanlı çalışmasının sonucu olarak görülmektedir. Günümüz azgelişmiş ekonomileri bu kuramın ilkelerine uygun bir uzlaşmaya yönelecek olurlarsa, kalkınma çabalarını istikrarsız ve sürekli olarak dalgalanmalar gösteren bir ihracat yapısına dayandırmak zorunda kalacaklardır. Oysa kalkınmanın özü, ekonominin durgun tarımsal yapıdan sıyrılıp dinamik bir sanayi yapısına ulaşmaktır.

Kuram, mevcut üretim yapılarına göre dış ticareti açıklamaya çalıştığından statiktir ve bu nedenle de az gelişmiş ekonomilerin kalkınma sorununa katkı yapacak bir çözümleme önermemektedir¹²¹.

4.2.1.2. Üretim Faktörleri Yoğunluğu ve Faktör Fiyatlarının Farklılaşması

Heckscher ve Ohlin'in faktör yoğunluğu kuramına göre, gelişen dış ticaret ile birlikte üretim faktörleri fiyatlarının (ücret ve faiz) ticarete giren ülkelerde eşitlenme eğilimi içine gireceği ileri sürülmüştür. Böyle bir gelişme, örneğin, emeğin bol olduğu ülkeden emek yoğun, sermayenin bol olduğu ülkeden ise sermaye yoğun malların ihracı ile her iki ülkede ücret ve faizlerin yükselmesi sonucu meydana gelecektir. Emeğin bol olduğu ülke salt emeğin yoğun olarak kullanıldığı alanlarda üretim yapacağı için işgücü talebi artacak bu da işçi ücretlerinin yükselmesine neden olacaktır. Sermaye yoğun mallar ithal edildiği ve ülkede bu malları üretmek gereği kalmadığı için, sermayeye olan talebin azalması sonucu faiz oranları da düşecektir.

Ancak bir an için faktör fiyatlarının eşitleneceğini veya eşitlenme eğilimi içine gireceğini kabul etsek bile, bunun ülkeler arasında mutlak bir gelir eşitliği yaratmayacağı açıktır. Başka bir deyişle ticaretten sonra da daha fazla sermayeye ve teknoloji birikimine sahip olan ülke zenginliğini korumaya devam edecektir.

Faktör yoğunluğu kuramına göre gerçekleşecek uzmanlaşma, faktörlerin birbirleriyle ikame edilebilirliği olgusunu dışlamaktadır. Açıktır ki, az gelişmiş bir ülke, sanayileşmiş ülkede sermayenin yoğun olarak kullanılıp üretilen bir malı, sermaye

¹²¹ Cem Alpar, a.g.e., s. 43.

yerine emeği ikame edip, emek yoğun olarak ürettiği takdirde kuram geçerliliğini kaybedecektir.

Kurama az gelişmiş ülkeler tarafından getirilecek eleştiri, Ricardo kuramı gibi statik olması, başka bir deyişle üretim faktörlerinin yalnızca mevcut oransal dağılımını dikkate almasıdır. Az gelişmiş ülkelerde emek sermayeye nazaran daha yoğun ve ucuz bulunan üretim faktörü olduğundan, kurama göre, az gelişmiş ülkelerin emek yoğun teknikleri kullanan üretim alanlarında ihtisaslaşmaları beklenmektedir. Oysa ekonomik kalkınma mevcut faktör oranlarının dağılımını değiştirecek bir sanayileşmeye bağlı olduğundan faktör yoğunluğu kuramına göre kurulacak bir uluslararası ticaret modeli, kalkınma yerine az gelişmişliğin sürdürülmesi anlamını tařıyacaktır¹²².

Başka bir eleştiri, klasik kuramın dış ticaret yoluyla faktör fiyatlarının eşitleneceği teziyle ilgilidir. Kurama göre serbest dış ticaret yoluyla, yalnızca ticarete konu olan malların değil, üretim faktörlerinin fiyatları eşitlenir. Oysa bir çok iktisatçı, faktör fiyatlarının dış ticaret yoluyla eşitlenmeyeceğini, tersine uluslararası faktör fiyatlarının giderek artan bir biçimde farklılaştığını ileri srmřtr¹²³.

4.2.1.3. İktisadi Gelişmenin Dışa Bağlı Kılınması

Uygulamaya ilişkin olarak yapılan bir eleştiri, dış ticaretin ekonomik gelişmeyi dış glere bağlı kılması biçimindedir. Bu görüşe göre dış ticaret, kaynakların çoğunun ihracat kesimine aktarılmasına ve iç pazar için üretim daralmasına yol açmaktadır. Bu durum ise, dışa bağımlılığı giderek arttırmaktadır. Buna göre dış ticaret, gelişmiş ülkelerin çıkarına işlemekte ve azgelişmiş ekonomi bu yolla bir bakıma sömürülmektedir.

Faktör yoğunluğu kuramına getirilen eleştiriler iktisadi gelişmenin dışa bağlı kılması eleştirisini de açıklamaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi; az gelişmiş ülkelerin emek yoğun teknikleri kullanan üretim alanlarında uzmanlaşmaları, bu ülkelerin kalkınmaları yerine az gelişmiş ülke olarak kalmalarını sağlayacaktır.

¹²² Cem Alpar, a.g.e., ss. 45-46.

¹²³ Ergül Han ve Ayten Ayeşen Kaya, a.g.e., s. 136.

4.2.1.4. Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomi İle Bütünleşmesi

Az gelişmiş ülkelerde ihracat kesimi, çoğu durumda yabancı sermayeyle kurulup geliştirilmektedir. İhracat kesiminin ekonominin öbür kesimlerinde hızlı bir gelişme sağlaması ise oldukça kuşkuludur. Başka bir deyişle yabancı sermayenin girdiği alanların, ülkenin kalkınmasına katkısı olacak kesimler olduğu ve uyguladığı modern teknolojinin ekonominin öbür kesimlerine yayıldığı konusunda büyük kuşkular vardır.

Ürün dönemlerine göre, yeni teknolojileri içeren malların üretimine ilk önce doğal olarak en yüksek gelir ve teknoloji düzeyinde bulunan ülkede başlanmış, daha sonra, ihracat ve dolaysız yatırımlar yoluyla malın üretimi diğer sanayileşmiş ve nihayet az gelişmiş ülkelere kaymıştır.

Yeni bir malı ilk üreten ve pazarlayan şirket kullandığı teknolojinin diğer şirketler tarafından bilinmeyişi ve yeni mala karşı özellikle yüksek gelir gruplarında talebin fiyat elastikiyetinin az olması nedeniyle başlangıçta piyasada tekeli bir güce sahip olacak ve üretimin ilk dönemi olarak tanımlanan bu dönemde daha çok yerli pazarlar için üretimde bulunacaktır. Başlangıçta üretimin yalnızca iç pazarlara dönük olmasının nedenleri ise, dış pazarlara nazaran ulaştırma masraflarının düşüklüğü, piyasa hakkında daha fazla bilgi sahibi bulunulması ve arzı karşılayacak yeterli iç talebin varlığıdır¹²⁴.

Ancak belli bir süre sonra, malın üretiminde kullanılan yeni teknolojinin diğer üreticiler tarafından da taklit edilmesi ile malı ilk üreten firmanın tekeli gücü kaybolacaktır. Bu dönem ise üretimin olgunlaşma dönemi olarak tanımlanabilir.

Bu dönemde bir yandan malın üretim teknolojisinin yerleşmesi nedeniyle üretim sürecinde istikrar sağlanırken, diğer yandan da, tüketicilerin mal ve piyasa hakkındaki bilgilerinin gelişmesi sonucu talebin fiyat elastikiyeti yükselir.

Üretimi ilk gerçekleştiren ve onu yakından izleyen diğer firmalar bu kez ihracat yoluyla yeni pazarlar elde etmeye çalışacaklardır.

¹²⁴ Cem Alpar, a.g.e., ss. 51-52.

Ürün dönemleri kuramı, az gelişmiş ülkeler teknoloji ithalatçısı durumunda kaldıkça az gelişmiş ülkelerin uluslararası ticarete katılmasını kısmen açıklayabilecektir. Ancak bazı az gelişmiş ülkelerin öğrenme dönemini aştıktan sonra yeni ürünler için teknoloji üretir duruma geçmeleri ve bunları ihraç etmeleri karşısında ürün dönemleri kuramı yetersiz kalacaktır. Ayrıca ürün dönemleri kuramı da yalnızca mevcut uluslararası ticareti açıklamaya yönelik olduğundan statiktir. Başka bir deyişle az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu ile ilgilenmemektedir.

İhracat tarımsal ise, tarımın kendisi cılızdır ve ekonominin öbür kesimlerine hız verecek kadar güçlü değildir. Yabancı yatırımlar, az gelişmiş ekonomilerde çevreyle ilişkisi olmayan birer adacık durumuna gelmişler, ekonomiyle bütünleşmemişler ve sağlanan gelir artışlarının dışarıya akmasına neden olmuşlardır. Daha önce belirtildiği gibi; az gelişmişliği açıklayan yapısal ve bağımlılık yaklaşımlarını oluşturan görüşe göre, yabancı girişimciler, ekonomide yaygın bir monopson ya da monopol (tekeli) gücü elde etmişlerdir. Yerli halk, işçi ve hammadde üreticisi olarak da alıcı olarak da karşısında yabancı tekeli bulur. Böyle bir durumda ihracat kesiminde sağlanan gelişme, bu yabancı tekelin ve geldiği ülkenin çıkarlarına hizmet ederken ulusal ekonomiye gelir, istihdam ve kesimlerarası geliştirici etkiler bakımından önemli sayılabilecek bir katkıda bulunamayacaktır¹²⁵.

Singer'e göre, ihraç endüstrisinde çalışan yabancı sermaye bulunduğu ülkenin ekonomik kalkınmasına yardımcı olamaz. Gıda ve ilksel madde fiyatları yükseldiğinde, bu yüksek fiyatlar ihracat endüstrisinde yatırımları uyarır, bu da ülkenin kalkınması için gerekli kesimlerden bu alana kaynak transferi demektir. Öte yandan fiyatlar düştüğünde, bu kez de sanayileşme arzusu törpülenir. Özetle, yabancı sermayenin, yatırım yaptığı ülkenin ekonomik kalkınmasına bir yararı olmaz¹²⁶.

Singer'e göre, yabancı sermayenin karını yurt dışına transfer etmesine kısıtlar getirilerek veya yabancı yatırımcıları daha ağır vergilerle vergilendirerek ülke kalkınması için gerekli fonları sağlama yoluna gidilebilir. Yabancı sermayenin gelmesi ve ülkenin kalkınmasına yardımcı olması isteniyorsa, yabancı sermayenin

¹²⁵ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, a.g.e., ss. 136-137.

¹²⁶ Şiir Erkök Yılmaz, **Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**, Ankara, 1992, ss.195-196.

ülkenin bugünkü karşılaştırmalı üstünlükleri doğrultusunda değil, karşılaştırmalı üstünlükleri değiştirecek doğrultuda ülkeye gelmesi sağlanmalıdır. Karşılaştırmalı üstünlüklerin yapısal değişimi konusunda ise Singer, sanayileşmiş ülkelerden edinilecek teknik yardımlara daha umutla bakmaktadır.

4.2.1.5. Gösteriş Etkisi ile Tüketimin Artması

Dış ticaretin az gelişmiş ülkelerde gösteriş etkisiyle tüketimi artırarak, sermaye birikimini olumsuz yönde etkilediği biçiminde de eleştiriler vardır. Tüketici tercihlerindeki değişmelere tipik örnek olarak R. Nurkse'nin ileri sürdüğü gelişmekte olan ülkelerin gösteriş tüketimi (Demonstration Effect)' dir. Gösteriş tüketiminden anlaşılan, gelişmekte olan ülkeler halkının, gelişmiş ülkelerden çeşitli yollarla kendisine aktarılan tüketim harcamalarına kendisini kaptırmasıdır¹²⁷. Dış ticaret yoluyla gelişmiş ülkelerle ilişkilerini ilerleten toplumların, bu ülkelerin tüketim alışkanlıklarını edinerek, özellikle lüks sayılan tüketime yöneldikleri bilinmektedir. Böylece ihracat gelirlerinin belirli bir bölümü artan tüketim eğilimi nedeniyle tüketime gitmekte ve ulusal tasarruflar daha düşük düzeyde kalarak sermaye birikimi yavaşlamaktadır. Gerçi ilişkilerin sıkılaşması sadece tüketim üzerinde değil, bunun yanında teknoloji, çalışma disiplini ve iş organizasyonları alanında da etkili olabilecektir. Böylece olumsuz etkiler yanında, özellikle az gelişmiş ekonomilerin eksiklikleri olduğu alanlarda olumlu gelişmeler gerçekleştirilebilecektir. Bütün bunlara rağmen, az gelişmiş ekonominin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak, tüketim kalıplarında ithal mallarının payını yükselten gösteriş etkisinin olumsuz sonuçlarını gözardı etmemek gerekir.

4.2.1.6. Dış Ticaret Hadlerinin Tek Yanlı İşlemesi

Dış ticaretin az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını olumsuz yönde etkilediğini savunan iktisatçıların başında Singer ve Prebisch gelmektedir. Literatürde Singer-Prebisch tezi olarak anılan bu yaklaşıma göre az gelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaret hadleri uzun dönemde az gelişmiş ülkelerin aleyhine işlemektedir ve az gelişmiş ülkelerden zengin ülkelere dış ticaret hadleri yoluyla gelir aktarımı olmaktadır. Dış ticaret hadlerinin tek yanlı işleyerek az gelişmiş ülkelerin aleyhine dönmesi bir çok

¹²⁷ Erol İyibozkurt, a.g.e., s. 96.

iktisatçı tarafından tartışılmış olup eleştirilere uğramıştır. Bu yaklaşımı savunan ve karşı çıkan iktisatçıların görüşlerine dördüncü bölümde ayrıntılı olarak yer verildiğinden konuya bu bölümde kısaca değinilmiştir.

Bu eleştiriler karşısında bir yandan serbest dış ticaret tezi yerine, dış ticareti reddetmeyen, azgelişmiş ülkelerin kalkınmasına olumlu katkılarda bulunacak başka ticaret seçenekleri aranırken; öte yandan da serbest dış ticaretin neden 19.yüzyılda olduğu gibi kalkınmanın motoru olamadığı sorusu önem kazanmıştır.

İkinci konu, yani serbest dış ticaretin ve onun temelini oluşturan karşılaştırmalı üstünlüklerin, neden 20.yüzyılda kalkınmanın motoru olamadığı sorusu, yukarıda yapılan eleştirilerle kısmen de olsa yanıtlanmıştır.

Karşılaştırmalı üstünlükler kuramının değişen koşullara göre ele alınarak, dinamik unsurlar yönünden yeniden formüle edilmesi halinde, ekonomik kalkınmanın bir çok sorununun aydınlatılabilmesi de mümkündür.

4.3. Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı ve Değişen Koşullar

Meier'e göre klasik dış ticaret kuramını tümüyle reddetmek yerine, onun sınırlarını yeteri kadar genişlettiğimiz taktirde, bu kuram azgelişmiş ülkelerin ticaret sorunlarıyla ilgili değişik gözlemleri birliğe kavuşturan, en yararlı analitik çerçeveyi oluşturur¹²⁸.

Bu nedenle, ülkelerin gelişme düzeyleri, büyüme hızları ve kalkınma biçimleri dikkate alınınca, klasik dış ticaret kuramının sabit varsaydığı temel unsurları, birer değişken olarak düşünmek ve klasik analizi kalkınan ekonomilerin koşullarına uydurmak mümkün olabilir.

4.3.1. Temel Model

Ülkelerin faktör donanımları, teknolojik düzeyleri ve talep yapılarında ortaya çıkacak değişmelerin karşılaştırmalı üstünlükler ilkesinde ne gibi değişiklikler

¹²⁸ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s.138.

yapılmasını gerektirdiğini incelemeyen önce, karşılaştırmalı üstünlükler ilkesinin dayandığı temel modelin varsayımları kısaca aşağıda özetlenmiştir¹²⁹:

- a) Ekonomide optimal kaynak dağılımı sağlanmıştır.
- b) Her iki malın üretimi, tüketimine eşittir.
- c) Mal ve faktör pazarlarında tam rekabet koşulları geçerlidir.
- d) Her iki mal, ölçeğe göre sabit verimlerle üretilmektedir.
- e) X malı emek-yoğun, Y malı ise sermaye-yoğun bir teknolojiyle üretilmektedir.
- f) Üretim faktörleri arzı, teknolojik düzey, üretim faktörlerinin etkinlik derecesi, tüketici zevkleri ve gelir dağılımı veridir.

İki ülke arasında ticaretin doğması için, ülkelerin iç fiyat oranlarının, (iç değişim oranlarının) dış ticaret haddinden farklı olması gerekir.

Dış ticaretin her ülkede sağladığı refah düzeyini artırma derecesi, iç fiyat oranları, faktör donanımı ve talep yapıları ne kadar farklı ise o kadar yüksek olacaktır.

Klasik dış ticaret kuramının ortaya koyduğu denge koşullarında, ekonomilerde optimum kaynak dağılımı gerçekleşir. Verilerde bir değişim olmaksızın, ülkeler karşılaştırmalı üstünlüğe göre uzmanlaşarak reel gelirlerini artırabilirler.

4.3.2. Üretim Faktörleri Arzındaki Değişmeler

Bir ekonominin sahip olduğu üretim faktörleri sürekli bir değişim içindedir. Faktör donanımındaki bu değişimleri dönüşüm eğrisinin buna uygun değişimleri ile göstermek mümkündür. Aşağıda üretim faktörleri arzında meydana gelen çeşitli değişmelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, ihracat ve ithalat açısından açıklanmıştır.

¹²⁹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s.140.

4.3.2.1. Etkisiz (Yansız) Faktör Değişmesi

Bir ekonomide belli bir dönemde mevcut faktörler, faktörlerarası bileşim oranının değişmemesi koşuluyla, başka bir deyişle aynı oranda artış gösterirlerse, dönüşüm eğrisinin biçimi değişmeyecek, yalnız her iki mal için de aynı oranda dışa doğru kayacaktır. Bu durumda ekonominin üretim hacminde, üretim faktörleri arzındaki artışa uygun oranda bir artış meydana gelecektir. Emek ve sermaye faktörlerindeki artış oranları birbirlerine ne ölçüde yakınsa, yeni eğri de ilk şekline göre o derece paralele yakın olur. Yani, sermaye emek oranı o derece sabit kalır¹³⁰.

Üretim faktörleri arzında meydana gelen değişme, üretim üzerinde tek yanlı olarak ithalat ya da ihracat ağırlıklı bir etki yaratmayacaktır. Bu tür değişmeye etkisiz ya da yansız değişme denmektedir.

4.3.2.2. İhracat Artırıcı Faktör Değişmesi

Ülkedeki faktör değişmesinin oransal olarak, üretimde daha fazla emek kullanımı yönünde olduğu kabul edildiğinde; dönüşüm eğrisi dışa doğru kayacak; ancak bu kayma emek-yoğunluğu fazla olan ihraç edilebilir X malı üretiminin, Y malı üretimine oranla daha fazla olması biçiminde gerçekleşecektir. Bu üretim artışı, ihraç edilebilir X malı arzını, ithal edilebilir Y malı (başka bir deyişle ithal mallarına rakip mal) arzından daha büyük bir oranda artırır. Faktör donanımında böyle bir etki yaratan değişmeye, ihracat artırıcı faktör değişmesi adı verilir.

4.3.2.3. Ticaret Önleyici Faktör Değişmesi

Üretimde kullanılan iki faktörden sermayenin artış hızı emek artış hızından daha fazla olursa, dönüşüm eğrisi yine dışa doğru kayacaktır. Ancak bu kez, sermayenin daha yoğun kullanıldığı Y malının üretimi, X'e oranla daha fazla olacaktır ve eğrinin kayması bu durumu yansıtacak biçimde olacaktır. Bu durum, ülkenin ithal ettiği Y malının ülke içinde daha fazla üretilmesi ve arz edilmesi sonucunu doğurur. Sermaye faktörünün emeğe oranla daha fazla artması, bu faktörü yoğun kullanan Y malının (ki ithalata rakip maldır) yurtiçinde daha fazla üretilmesine olanak verecek, dolayısıyla

¹³⁰ Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika**, Ankara, 2002, s.99.

ithalatın azalmasına yol açacaktır. Dış ticareti daraltıcı bir etki yaratan ülkenin faktör donanımındaki bu yöndeki değişmeye ticaret önleyici faktör değişmesi adı verilir.

4.3.2.4. Süper İhracat Artırıcı Faktör Değişmesi

Ekonomide üretim faktörlerinden birinin artmasına karşın, öbüründe hiçbir artış olmadığını, örneğin temel modele uygun olarak sermaye miktarı sabit iken, ihraç malı (X malı) üretiminde yoğun kullanılan emek miktarının arttığı varsayıldığında ekonomide ihraç malının üretimi hızlı bir artış gösterecek, buna karşın ithal malı rakibi malın (Y malı) yurtiçi üretimi azalacaktır. Bu azalmanın nedeni Y malının yurtiçi üretiminde (ithal ikamesinde) kullanılan sermayenin, ihraç malı üretiminde kullanılma gereğidir. Dönüşüm eğrisi de X malı üretiminde artışı, Y malı üretimindeki azalışı gösterecek bir biçim alacaktır. İhraç edilebilir mal üretimini ithalatı ikame eden mal üretimi aleyhine hızla artıracak bu değişmeye, süper ihracat artırıcı faktör değişmesi denir.

4.3.2.5. Süper Ticaret Önleyici Faktör Değişmesi

Emek miktarı değişmezken ithal ikamesi yapılan malın üretiminde yoğun olarak kullanılan sermayenin miktarı artarsa, bu malın (Y malı) ithalatı hızla azalacaktır. Çünkü miktarı değişmeyen faktör (emek), ihraç malı (X malı) üretiminden çekilerek ithal ikamesi yapılan alana, yani Y malı üretime verilecektir. Miktarı değişmeyen faktörün, miktarı artan faktörün yoğun olarak kullanıldığı alana çekilmesi, bilindiği gibi üretim faktörleri arasında bulunan tamamlayıcılık ilkesinin gereğidir. Sonuçta, ithal ikamesi yapılan malın üretimi artacak, dolayısıyla bu malın ithalatı azalacak, ihraç edilebilir malın üretimi eskisine göre düşecektir. Dönüşüm eğrisi de Y malı üretimindeki artışı, X malı üretimindeki azalışı yansıtacak bir biçim alacaktır. Böyle bir durum, dış ticaretin hızla daralmasına yol açacağı için, süper ticaret önleyici faktör değişmesi olarak adlandırılır.

Nihai üretimin yönü, reel üretimin büyüme oranına göre nispi olarak ekonomideki ithal ikame sektörünün büyüme oranına bağlıdır. Ekonomideki milli

ürünün ithal ikame sektörünün gösterdiği bu tepki üretimin arz elastikiyeti (yani ithal ikameleri arzındaki yüzde değişimin üretimdeki yüzde değişmeye oranı) ile ölçülür¹³¹.

4.3.3. Teknolojik Değişmeler

Bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu bir alanda meydana gelen ve çeşitli yönlerde gelişmelere yol açan başka bir neden de, teknolojik değişimin üretim üzerinde yaptığı etkidir. Teknolojide meydana gelen değişme, sermaye ya da emekten tasarruf edici yönde olabileceği gibi, her iki faktör üzerinde farksız bir etki yaratabilir. Bu sonucusuna etkisiz (yansız) teknolojik değişme denilmektedir.

4.3.3.1. Etkisiz (Yansız) Teknolojik Değişme

Teknolojik yenilik yansızsa, belli miktarda üretim elde etmek için gerekli olan iki üretim faktörünün kullanılan miktarında, aynı oranda bir azalma olacaktır. Eğer emek-yoğun bir üretim alanında (temel modele göre; ihraç malı X üretiminde) yansız bir teknolojik ilerleme meydana gelirse, X malı üretiminin maliyeti düşecektir. Aynı miktar faktör kullanımıyla daha fazla X malı üretilebilecektir. Başlangıçtaki ürün fiyatları oranını koruyabilmek için, faktör fiyatları oranının değişmesi gereklidir. Böyle bir durumda X malı üretiminde kullanılan faktörlerin hem marjinal verimlilikleri, hem de fiyatları yükseleceğinden Y malı üretiminden bu alana faktör akımı olacaktır. Böylece emek fiyatı yükselecek ve sermaye fiyatı düşecektir.

Bunun nedeni, yeniliğin olduğu üretim alanında sermayenin daha az kullanılıyor olması ve dolayısıyla talebin de daha düşük olmasıdır. Sonuçta X malının üretim maliyeti artarak, iki üretim dalı arasındaki maliyet oranı yeniden sağlanacaktır. Bütün bu değişmeler sonucunda, ihraç edilebilir malın üretimi artmış, ithal edilebilir malın üretimi azalmış olacaktır. Bu nedenle, X malı üretiminde yansız bir teknik gelişmenin üretim etkisi, süper ihracat artırıcı olacaktır. Bu gelişmeler, sermaye-yoğun teknolojinin uygulandığı Y malı üretiminde meydana geldiği takdirde, ithal ikamesine yönelik malın üretimi artacak, ihraç edilebilir malın üretimi azalacaktır. Bu nedenle Y malı üretiminde yansız teknolojik değişme, süper ticaret önleyici bir etki yaratacaktır.

¹³¹ Erol İyibozkurt, a.g.e., s. 99.

4.3.3.2. Emek Tasarruf Edici Teknolojik Değişme

Emek-yoğun teknolojinin kullanıldığı üretim dalında, emekten tasarruf edici bir teknolojik yeniliğin olduğunu kabul edildiğinde; burada bir miktar emek serbest kalacak, üretim maliyeti de düşecektir. Maliyetlerdeki bu azalma yeniliğin olduğu alana doğru, öbür alandan faktörlerin akmasına neden olabilecektir. Emek yoğunluğu fazla olan alandaki bu yenilik sonunda serbest kalan emek, yine bu alandaki üretimin genişlemesi ve ithal edilebilir malın üretiminin azalmasıyla bu alandan emeğe oranla daha fazla sermayenin ihraç edilebilir mal üretimine kaymasıyla istihdam edilebilecektir. Sonuçta emek tasarruf edici teknolojik değişme, etkisiz değişmeye oranla daha güçlü bir süper ihracat artırıcı etki yaratacaktır.

Sermaye-yoğun olarak kullanılan üretim dalında, emekten tasarruf edici bir teknolojik gelişme meydana gelirse, üretim etkisi, süper ihracat artırıcı ile süper ticaret önleyici değişme arasında bir yerde görülecektir¹³². Eğer teknik yenilik az emek tasarruf edici ise, üretim etkisi süper ticaret önleyici; çok emek tasarruf edici ise, üretim etkisi süper ihracat artırıcı yönde olacaktır. Çünkü teknolojik yenilik ithal edilebilir malın üretimini artıracak ve aynı zamanda serbest bıraktığı emeğin ihraç edilebilir malın üretiminde istihdam edilmesiyle, ihraç edilebilir malın da üretiminde bir artışa neden olacaktır.

4.3.3.3. Sermaye Tasarruf Edici Teknolojik Değişime

Sermayeden tasarruf eden bir teknolojik yeniliğin meydana geldiği durumda, sermaye tasarruf edici teknolojik yenilik, sermaye-yoğun teknolojinin uygulandığı üretim dalında ortaya çıkarsa, süper ticaret önleyici bir üretim etkisi görülecektir. Aynı teknolojik yenilik, emek-yoğun üretim dalında ortaya çıkarsa, serbest kalan sermayenin miktarına göre, süper ihracat artırıcı ile süper ticaret önleyici değişme arasında bir noktada üreti etkisi görülecektir.

¹³² Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s.144.

4.3.4. Tüketim Değişmesi

Bu başlık altında faktör arzında ve teknolojiye meydana gelen değişmelerin tüketim üzerindeki etkilerinin ne olduğu, çeşitli tüketim etkileri incelendikten sonra üretim ve tüketimdeki değişmelerin ortak etkileri incelenecektir.

4.3.4.1. Etkisiz (Yansız) Tüketim Değişmesi

Temel modeldeki X ve Y mallarının her ikisi için talebin gelir esnekliği bire eşitse, başka bir ifadeyle birim esneklik söz konusu ise, gelir artınca her ikisinin talebi de gelire aynı oranda artacaktır. Gelir tüketim eğrisinin bir doğru biçiminde olması, her gelir artışında X ve Y'nin tüketiminde aynı oranda artış olduğunu, X ve Y mallarının birbirleriyle olan değişim oranının değişmediğini gösterir. Bu nedenle, bu tür tüketim değişmesine, etkisiz (yansız) tüketim değişmesi denir.

4.3.4.2. Ticareti Artırıcı Tüketim Değişmesi

X ve Y mallarının gelir esneklikleri her zaman bire eşit olmayabilir. Gelir tüketim eğrisi, ithal edilebilir malın bulunduğu eksene doğru kıvrıldığında; ithal edilebilir malın (y malı) talebi artacaktır.

Bu tür tüketim değişmesine, ticareti artırıcı tüketim değişmesi adı verilir. Çünkü artan ithal malları talebinin karşılanması için ihracatı artırmak gerekecektir. Eğer ithal edilebilir malların talebi son derece artar, buna karşı ihraç edilebilir malların talebi son derece azalır ise, burada süper ticareti artırıcı tüketim değişmesinden söz edilir.

4.3.4.3. Ticareti Azaltıcı Tüketim Değişmesi

Gelir arttığında, ihraç edilebilir malın talebi, ithal edilebilir malların talebinden daha fazla artarsa, gelir tüketim eğrisi ihraç edilebilir malın bulunduğu eksene doğru kıvrılır. Böyle bir durumda ticareti azaltıcı bir tüketim değişmesi ortaya çıkacaktır. Eğer ithal malları talebi son derece azalır; buna karşın ihraç malları talebi son derece artarsa, buna süper ticareti azaltıcı tüketim değişmesi adı verilir.

Nihai denge, ithal edilebilir mallar talebinin gelir elastikiyetine bağlıdır. Eğer ithal edilebilir mal tutulmayan bir malsa gelir arttıkça ithal edilebilir mal talebi azalacak (talebin negatif gelir elastikiyeti) ve süper ticareti azaltıcı tüketim değişmesiyle karşı karşıya kalınacak. Diğer taraftan, ithal edilebilir mal lüks bir malı temsil ediyorsa ekonomik büyüme süper ticareti artırıcı tüketim değişmesini uyaracaktır. Ticaretin toplam yönlenmesi, birleşik üretim ve tüketim etkilerinin net sonucuna bağlıdır. Net sonuç, üretim ve tüketim etkilerinin nispi güçlerine göre oluşur¹³³.

4.3.5. Üretimin ve Tüketimin Ortak Etkileri

Kalkınma süreci içinde meydana gelecek çeşitli üretim ve tüketim etkileri birarada düşünüldüğünde toplam etkinin biçimi ve derecesi, gelişmekte olan ülkelerin sunum eğrisinin konumunu belirleyecektir. Başka bir deyişle, yeni bir dış ticaret dengesine ulaşılabilecektir¹³⁴.

Örneğin; tüketim etkisi ihracat artırıcı, buna karşın üretim etkisi süper ihracat önleyici ise, ortak etki, süper ticaret önleyici olarak kendini gösterecektir. Üretim ve tüketim etkileri aynı yönde ise büyümenin toplam etkisinin doğrudan doğruya değerlendirilebileceği açıktır. İki etkinin zıt olduğu durumlarda net etkiyi değerlendirmek daha zordur. Eğer etkilerden biri tarafsız diğeri yönlendirici ise yönlendirici etki hangi yönde ise toplam etki de o yönde olacaktır¹³⁵.

Yapılan bu analizlerle sadece bir ülkede çeşitli olasılıklara göre meydana gelecek gelişmelerin, üretim ve ticaret üzerindeki etkileri ortaya konuldu. Eğer her iki ülkede aynı dönemde gelişme olursa, durumu her iki ülkenin sunum eğrilerinin yer değiştirme yönü ve derecesi belirleyecektir. Yapılan analiz çeşitli yönleriyle eleştirilebilir: Özellikle, ikiden fazla ülke ve mal temeline göre bir model kurulduğunda ve üretimle ilgili öbür unsurlar dikkate alındığında, birçok eksiklik ortaya çıkabilir. Burada kullanılan modelde açıklanmak istenen olgu, karşılaştırmalı üstünlüğün, gelişme sürecine uygun bir biçimde nasıl bir yapısal değişime uğradığını ortaya koymaktır.

¹³³ Erol İyiboçkurt, a.g.e., s.100.

¹³⁴ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 146.

¹³⁵ Erol İyiboçkurt, a.g.e., s.100.

4.4. Azgelişmiş Ülkeler ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı

Bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramı, temelde statik genel denge kuramıdır. Ülkeler, görece olarak bol olan üretim faktörlerini yoğun kullanmayı gerektiren malların üretiminde uzmanlaştıkları takdirde, eldeki üretim faktörlerinden maksimum getiriye elde ederler. Böyle bir denge durumunda, daha ucuza üretilen mallar ithal edilmeyecek; ihracat, marjinal hasılatın marjinal maliyete eşit olacağı düzeye kadar yükselecektir.

Karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi, gerek dış ticaret kuramında gerekse kalkınma kuramında önemli tartışmalara konu olmuştur. Tartışmaların bir bölümü, yöntemle ilgili olup karşılaştırmalı üstünlüğün dinamikleştirilmesine yöneliktir. Örneğin Viner, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının bazı varsayımlarının geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Viner gibi çoğu iktisatçı verimlilik artışı, dışsal tasarruflar, ve mal ve faktörlerin gerçek fiyatlarını yansıtan fırsat maliyetleri gibi dinamik unsurların dikkate alınması halinde, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının iktisadi kalkınma sorununun çözümüne yardımcı olabileceğini savunmaktadırlar.

Modern büyüme kuramı, karşılaştırmalı üstünlüğü ya tümüyle gözardı etmekte ya da ihracat nedeniyle ortaya çıkacak gelir etkisi ve ithalatı yoluyla sağlanacak teknolojik değişimler gibi dinamik yönleri üzerinde durmaktadır. Ünlü kalkınma iktisatçısı Chenery'e göre büyüme kuramı; azgelişmiş ekonomilerle ilgili olarak, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının dayandığı varsayımlardan farklı olarak en az şu dört varsayıma sahiptir¹³⁶:

- a) Faktör fiyatları, faktörlerin alternatif (fırsat) maliyetlerini yansıtmazlar.
- b) Üretim faktörlerinin miktar ve kalitesi zaman içinde önemli ölçüde değişebilir.
- c) Ekonominin birçok üretim kesiminde, ölçekten doğan yararlar önem taşır.

¹³⁶ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 148.

d) Malların birbirini tamamlama özelliği, hem tüketici, hem de üretici talebi bakımından önemlidir.

Büyüme kuramında ileri sürülen değişikliklerin bir bölümü temelde dinamiktir. Belirli bir değişme, sadece zamanla değil, bunun yanında sistemde diğer değişmelerle de ilişkilendirilebilir

Karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi ile ilgili tartışmaların bir bölümü ise, kuramın az gelişmiş ülkelerin yapısına uyup uymamasına yöneliktir. Az gelişmiş ekonomilerin özellikleri dikkate alındığında kuram, faktör donanımı ile ilgili özellikler, talep yapısındaki değişmeler, üretim yapısı ve teknolojik değişmeler başlıkları altında değerlendirilebilir.

4.4.1. Faktör Donanımı İle İlgili Özellikler

Bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramı, tüm üretim faktörlerinin tam olarak kullanıldığı faktör piyasalarında (mal piyasalarında olduğu gibi) tam rekabet koşullarının geçerli olduğunu ve faktörlerin tam bir hareketliliğe sahip olduğunu varsayar. Son varsayımın sonucu, her faktörün çeşitli kullanım alanlarında elde edeceği gelirin aynı olmasıdır.

Ne var ki bu varsayımlar, az gelişmiş ekonomiler açısından geçerli sayılamazlar. İlk olarak bilindiği gibi, az gelişmiş ekonomilerde üretim faktörlerinin tam istihdamı sağlanamamaktadır. Özellikle işgücü açısından, açık ve gizli işsizlik yaygındır.

Ekonominin kimi kesimlerinde de, yaratılmış bulunan kapasiteden tam olarak yararlanılamamaktadır. Ayrıca sahip olunan üretim faktörleri hızlı nüfus artışı, yeni doğal kaynakların bulunması ve sermaye birikiminin artmasıyla da verimlilikleri artarak dolaylı olarak artış gösterirler.

Öte yandan dış ticaret yoluyla ortaya çıkan mal ve faktör akımları da, ülkenin faktör donanımını önemli ölçüde değiştirir. Bu durum, karşılaştırmalı üstünlükler kuramında ileri sürüldüğü gibi, faktör donanımının ticaret hacmini değil, dış ticaretin faktör donanımını belirleyeceğini düşündürmektedir.

İkinci ve üçüncü varsayıma gelince: işsizliğin ve aylak kapasitenin kullanımının yapısal bir nitelik kazandığı, ayrıca tekelci eğilimlerin güçlü olduğu az gelişmiş ekonomilerde, faktör fiyatlarının tam rekabet fiyatı olamayacağı açıktır, öte yandan az gelişmiş ekonomilerde, faktör hareketliliğinin çok kısıtlı olduğu bilinmektedir. Bu durum da faktör fiyatlarının, onların fırsat maliyetlerini yansıtmasını önemli ölçüde önler. Bu arada gelişme süreci içinde geleneksel kesim yanında modern kesimin ortaya çıkması, mevcut faktör bileşimlerinin değişmesi sonucunu doğurur. Bu ise, oransal faktör fiyatlarının değişmesi demektir. Karşılaştırmalı üstünlükler kuramının ilgili varsayımlarının, bu değişimin sonuçların gerçekçi bir biçimde yansıtılabileceği konusunda büyük kuşkulardır.

4.4.2. Talep Yapısındaki Değişmeler

Yine bilindiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler kuramına göre uluslararası ticaret, ülkeler arasında faktör donanımının farklı olmasından doğar. Özellikle Heckcher-Ohlin modelinin ortaya koyduğu bu sonuç, Leontief, Kravis ve Linder gibi iktisatçıların yaptıkları görgül araştırmalarla test edilmiştir. Bu araştırma sonuçlarına göre, uluslararası ticaretin her zaman karşılaştırmalı üstünlükler kuramının koşullarına uygun olarak yapılmadığı ve ayrıca faktör donanımının dışında başka unsurların da rol oynadığı anlaşılmıştır. Bunlara aşağıda kısaca değinilmiştir.

4.4.2.1. Leontief Çelişkisi

Leontief'in girdi-çıktı analizi ile vardığı sonuç, ABD'nin ihracatında emeğin, ithalatında ise sermayenin yoğun olduğunu ortaya koymuştur. ABD gibi sermayenin bol ve tekniğin çok ileri olduğu bir ülkede böyle bir sonuca ulaşılması oldukça ilginçtir. Leontief'e göre, diğer ülkelerdeki ortalama işçi verimine nazaran, Amerikan işçisinin verimliliğinin üç misli yüksek olması bu sonucu vermektedir. Başka bir deyişle, aynı malın üretiminde çalışan işçi başına sermaye miktarı, diğer pek çok ülkeye nazaran ABD'de çok olacağı yerde, aksine azdır¹³⁷. Bu sonuç, Heckcher-Ohlin modelinin tam tersini gösterdiği için, dış ticaret kuramında bu açıklamaya Leontief Çelişkisi (Paradoksu) adı verilmiştir.

¹³⁷ Necdet Serin, **Kalkınma ve Dış Ticaret: Az gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden**, Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.17.

Leontief'e göre bulduğu sonuç, aslında bir çelişki değildir. Çünkü önemli olan, işgücü verimliliğidir. Leontief, Amerikan işçisinin teknik bilgi, kültür vb. bakımından üstün nitelikleri nedeniyle öbür ülke işçilerinden üç kat daha verimli olduğunu ileri sürmüştür. Leontief'e göre işçi arzı emek birimleri ile değil etkinlik birimleri ile hesaplanmalıdır¹³⁸.

Başka iktisatçılar da Hindistan, Kanada ve Japonya ile ilgili benzer araştırmalar yapmışlardır. Bunlara göre, Kanada ve Japonya'nın ihracatı sermaye yoğun, ithalatı ise emek yoğun bulunmuştur.

Leontief paradoksu Heckcher-Ohlin teoremi üzerinde henüz tam olarak giderilememiş kuşkuvarın doğmasına neden olmuştur. Ancak iktisatçılar arasında genel kanı Leontief'in bu testinin yetersiz olduğu noktasında birleşmektedir. Kapital ve emek dışındaki doğal kaynaklar ihmal edilmiş ve özellikle girişimci faktörü test dışı bırakıldığından bu test Heckcher-Ohlin modelini çürütmüş sayılmamaktadır¹³⁹.

Her ne kadar Heckcher-Ohlin modeli, yukarıda da değinilen görgül araştırmalarla tümüyle çürütülememişse de, karşılaştırmalı üstünlükler kuramı yalnızca az gelişmiş değil, gelişmiş ülkeler açısından da önemli yaralar almıştır. Öte yandan yapılan öbür araştırmalar da, dış ticaretin doğuşunu, faktör donanımındaki farklılık dışındaki unsurlara dayandırmışlardır.

4.4.2.2. Kravis Modeli

Kravis, uluslararası ticaretin mal bileşimini, temelde malın sağlanabilirliği kriterine bağlamaktadır. Kravis'e göre ticaretin ana kaynağını, bir malın ekonomide bulunmaması oluşturur. Kravis'in tarifine göre, mutlak olarak o ülke içinde elde edilemeyen mallar ve iç arzı elastik olmayan mallar girmektedir¹⁴⁰. Buna göre; her ülke, kendi ekonomisinde hangi malı üretemiyorsa ya da son derece pahalı üretebiliyorsa o mal, dış ticaret yoluyla sağlanacaktır. Malın ülke içinde sağlanamaması için ileri sürülen ana nedenler şunlardır: Talebe oranla doğal kaynakların yetersizliği; teknik ilerlemenin

¹³⁸ Necati Mumcu, a.g.e., s. 31.

¹³⁹ Onur Kumbaracıbaşı, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁰ Necati Mumcu, a.g.e., s. 34.

gerekli hızda olmaması ve öteki ülkeler taklit edinceye kadar, yenilik yapan bir ülkeye geçici bir tekel gücü veren ürün farklılaştırmasıdır.

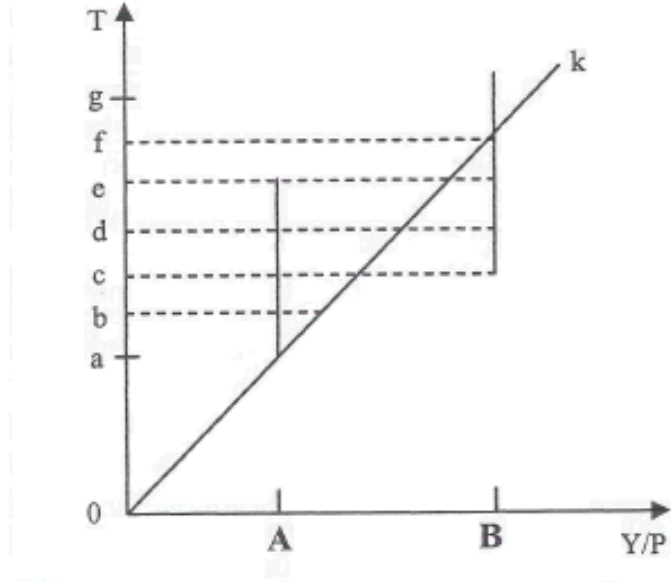
Bhagwati'ye göre Kravis'in fikirlerinden dış ticaret yapan ülkelerin iktisadi kalkınmaları ile ilgili bazı sonuçlar çıkarılabilir. Buna göre, örneğin ithalat bir ülkenin arzındaki esneksizliği gösterirken, ihracat o ülkenin üretim gücünün yüksekliğini ifade edecektir. Buna bağlı olarak bir ülkenin ihracat kesimi, ekonominin öbür kesimlerine kıyasla daha üstün bir teknolojik düzeyi ve daha hızlı ilerleyen bir teknolojiyi simgeleyecektir.

4.4.2.3. Linder Modeli

Kravis'inkine göre daha gelişmiş kabul edilen başka bir model, İsveçli iktisatçı Linder'in yaklaşımıdır. Linder uluslararası ticarete, hammadde ticareti ile sınai mal ticaretini birbirinden ayırmanın gerektiğini ileri sürmüştür. Linder'e göre hammadde ticareti, esas olarak ülkelerarası doğal kaynak farklılıklarından doğar. Bu tür ticarete, faktör oranları yaklaşımı kullanılır. Oysa ülkeler arasındaki sanayi ürünleri ticaretinin hacmini belirleyen unsurlar, ülkelerdeki gelir dağılımı ve kişi başına düşen gelir düzeyidir. Linder'e göre, iki ülkenin kişi başına gelir düzeyleri birbirlerine ne kadar çok benzerse, aralarındaki ticaret de o kadar çok artacaktır.

Şekil yardımıyla, Linder'in iktisadi kalkınma ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi açıklama biçimi ortaya konulabilir¹⁴¹.

¹⁴¹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., ss. 151-152.

Şekil: İktisadi Kalkınma ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki

Şekilde yatay eksen de kişi başına gelir (Y/P), düşey eksen de toplam talep (T) ve talep edilen her sınai malın kalite derecesi ordinal bir biçimde ölçülmektedir. Kişi başına gelir arttıkça talep, düşük kaliteden yüksek kaliteye doğru kayacaktır. Kişi başına gelir ile kalite arasındaki doğru yönlü bu ilişkiyi Ok doğrusu göstermektedir.

Talebin ortalama kalitesi çeşitli ürünlerin farklı kalite derecelerinden oluşacaktır. Eğer bir ülkede gelir dağılımı hakça değilse, bir malın oldukça değişik kaliteleri olacaktır. Buna karşın gelir dağılımının hakça olduğu ülkelerde, bir malın değişik kaliteli türleri az olacaktır.

Linder dış ticareti, iç ticaretin genişlemesi olarak kabul eder. Dolayısıyla bir sınai malın ihraç edilebilir bir mal olabilmesi için birinci koşul, o mala yurtiçi talebin olmasıdır. Yurtiçi talebi olmayan bir mal, sadece ihraç edilmek için üretilmez. Buna göre iki ülke ele alındığında; A ülkesinde talep edilen malların kalite dizisi a ile e arasında olsun. Burada b ortalama kaliteyi göstermektedir. B ülkesi için bu aralık c-g olsun ve f de ortalama kalite derecesini gösterecektir. Bu diziler A ve B ülkelerinin potansiyel ihraç ve ithal ürünlerini gösterecektir. Bu durumda c-e kaliteleri iki ülke için

de ortak kalitelere. Dolayısıyla iki ülke arasında sadece bu malların ticareti yapılacaktır.

Linder, ilksel madde ticaretiyle sınıai mamuller ticareti arasındaki bir ayırımdan hareket etmektedir. İlksel madde ticaretini tabii kaynak dağılımlarındaki farklarla açıklamakta ve sınıai mamul ticaretiyle ilksel maddeler ticareti arasındaki benzerliği reddetmektedir. Linder'in ana tezi şudur: bir ülkenin diğer bir ülkeyle olan sınıai mamul ticaretinin hacmi, bu ülkelerin milli gelirlerinin bir oranı olarak alınırsa, bu ülkelerin tercih dizileri arasındaki bu ülkelerin tercih dizileri arasındaki benzerlik arttıkça ticaret de artacaktır. Tercih dizilerinin benzerliği ise fert başına gelirlerin benzerliği ile ilgilidir¹⁴².

Linder modelinden çıkan en önemli sonuç, dış ticaret hacminin ülkeler arasındaki gelir düzeyine bağlı olmasıdır. Ülkelerin milli gelirleri birbirlerine ne kadar yaklaşırsa, talep yapıları da birbirlerine o kadar benzeyecek ve aralarındaki ticaret hacmi o ölçüde artacaktır. Buna karşın emek birikimi artan bir ülke gelir düşüşüyle, sermaye birikimi artan bir ülke ise gelir artışıyla karşılaşacaktır. Böyle iki ülke arasında talep yapıları farklılaşacağından potansiyel ticaret eğilimi daralacaktır. Linder, potansiyel ticaret ve fiili ticaret diye ikili bir ayırım yapmaktadır.

4.4.3. Üretim Yapısı ve Teknolojik Değişmeler

Bilindiği gibi az gelişmiş ekonomilerde tarım kesiminde emek yoğunluğu oldukça yüksektir. Açık ve gizli işsizliğin yaygın olduğu bu kesimde tarımsal ücretler, ekonominin öbür kesimlerine oranla daha düşüktür. Bu durumda karşılaştırmalı üstünlükler kuramına göre, az gelişmiş ekonomilerin tarım ürünlerini ihraç etmeleri sanayi ürünlerini ithal etmeleri gerekir. Öte yandan tarımsal kesimde faktör verimlilikleri, sanayi kesimine oranla oldukça düşüktür. Emeği daha düşük verimli olduğu alandan, daha verimli alana kaydırmanın toplam reel geliri arttıracığı açıktır. Oysa karşılaştırmalı üstünlüklere göre bu mümkün değildir.

¹⁴² Necati Mumcu, a.g.e., s. 41.

Kimi iktisatçılar bu durum karşısında, bir ülkenin düşük verimlilik gösteren bir alanda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olamayacağını ileri sürerek, ulusal sanayinin dışa karşı korunmasını ve sanayi kesiminin geliştirilmesini savunmuşlardır. Böylece tarımdan sanayiye işgücü akımı olacak ve sanayide ücretler düşerken tarımda yükselecektir.

Öte yandan bilindiği gibi, karşılaştırmalı üstünlükler kuramının varsayımlarından biri, üretim fonksiyonunun doğrusal ve homojen olması, yani çıktı/girdi oranının sabit olmasıdır. Bu, ekonomilerin sabit verimlerle çalışması demektir. Oysa kimi üretim alanlarında, özellikle sınai üretimde çıktı/girdi oranı giderek büyüme gösterir. Bu ise, sınai üretimde artan verimlerin geçerli olması demektir. Verimlilik yönünden sanayi kesiminin bu üstünlüğü yanında, ileride görüleceği gibi sanayi kesimi içerisinde, alt kesimlerarası karşılıklı genişletici etkiler tarıma kıyasla daha güçlüdür. Belirtilen bu iki etken nedeniyle de, az gelişmiş bir ekonomide faktör yoğunluk ve maliyetlerindeki oransal farklılıklara dayalı bir karşılaştırmalı üstünlüğün, kalkınma amacını gerçekleştiremeyeceği ortaya çıkmaktadır.

Karşılaştırmalı üstünlükler kuramına yöneltilen bir eleştiri de, dış ticareti doğuran nedenle ilgilidir. Buna göre, ülkelerarasında üretimde farklılık yaratan temel sorun, teknolojik yeniliklerdir. Teknolojik yenilikler sonucunda yeni bir ürün elde edildiği zaman, uluslararası ticarete bir canlanma görülür. Teknolojik yeniliklerden doğan ticaretin sürmesi ya da kesilmesi, öbür ekonomilerin bu yeni teknolojiyi aktarmak için yitirecekleri sürenin uzunluğuna ya da kısalığına bağlı olacaktır¹⁴³.

Gelişmiş ülkelerde teknik gelişme fiyatların azalmasına neden olmazken verimlilikteki artışlar işçi ücretlerinin artmasına ya da tekeli eğilimler nedeniyle karların yükselmesine neden olmaktadır. Halbuki gelişmekte olan ülkelerde emek çok bol bulunduğu için teknik gelişme fiyatların azalmasına neden olduğundan ticaret oranları gelişmiş ülkelerin yararına gelişir. Diğer yandan teknik gelişmeler hammadde

¹⁴³ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 153.

kullanımında tasarruflar sağlamaktadır. Bu olay da ilkel madde ihracatının gelişmesinde olumsuz etkiler yapmaktadır¹⁴⁴.

Teknolojik değişmelerle ilgili olarak yapılan bir başka eleştiri, faktör fiyatlarına bağlı olarak faktörler arası ikame olanağının varlığıyla ilgilidir. Bilindiği gibi, karşılaştırılmalı üstünlüğün Heckscher-Ohlin yaklaşımında üretim fonksiyonu tüm ülkelerde aynıdır. Üretim fonksiyonunun her ülkede aynı olmasının, faktörlerarası ikame esnekliğinin de aynı olmasını gerektirmeyeceği ileri sürülmüştür. Faktörlerarası ikame esnekliğinin farklı olması şu anlama gelir: Ülke ekonomisinde geçerli olan faktör fiyatları oranına bağlı olarak, örneğin önceleri sermaye-yoğun üretim tekniğinin geçerli olduğu bir kesimde üretime başlanır. Zamanla faktör fiyatları oranına bağlı olarak daha düşük sermaye gerektiren başka bir üretim alanına yönelinir. Üretim kesimleri arasında yapılan bu değişikliğin nedeni, her kesimde, yoğun olarak kullanılan faktörün fiyatının zamanla, öbür faktörün fiyatına oranla çok yükselmesidir. Böyle bir durumda üretim maliyetlerini düşürmek yönünden fiyat oranı uygun gelen faktör yoğunluğunu seçmek yararlı olacaktır. Sonuç olarak, üretim kararlarında faktör yoğunluğu yanında, faktör fiyat oranının dinamik gelişiminin de sürekli izlenmesi gerekecektir.

¹⁴⁴ Zeyyat Hatiboğlu, **Uluslararası İktisada Giriş**, Birinci Baskı, Sedok Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 63-67.

5. DIŞ TİCARET HADLERİ, KALKINMA İLİŞKİSİ VE DIŞ TİCARET HADLERİNİN TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİM SÜRECİ

5.1. Dış Ticaret Hadleri ve İktisadi Kalkınma

Ticaret hadleri ile iktisadi kalkınma arasında karşılıklı etkiler vardır. Ticaret hadleri, iktisadi kalkınmanın yönü ve hızını etkilerken, iktisadi kalkınma da ticaret hadleri üzerinde etkili olur. İktisadi gelişme ile birlikte tüketim alışkanlıklarında, teknolojiye, üretim faktörleri arz ve fiyatlarında iç ve dış pazarların genişliğinde, rekabet koşullarında değişmeler olabilir. Bu değişmeler mal fiyatlarını, arz ve talep koşullarını ve sonuçta ticaret hadlerini etkiler. Öte yandan dış ticaret hemen hemen tüm azgelişmiş ülkeler için büyük önem taşır.

Dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkelerde gelişmiş olanlara nazaran daha önemli bir yer tutmaktadır. Bunun sebepleri çok genel olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir¹⁴⁵:

- a) Az gelişmiş ülkelerde dış ticaret hacim olarak dar olmakla birlikte, milli gelir içindeki payı fazladır.
- b) Gelişmeleri için gerekli olan kapital ve teçhizatı ithal etmek zorundadırlar. İthal kapasitesi ise geniş ölçüde dış ticaret hadlerine dayanır. Nürkse'nin de işaret ettiği gibi dış ticaret hadleri otomatik bir kapital birikimin kaynağı değildir.
- c) Bu ülkelerin çoğu ilksel madde ihraç eden ülkelerdir. İthalatlarında ise sanayi ürünleri başta gelmektedir. Bu bakımdan ilksel maddelerle sanayi ürünlerinin değişim oranları önem kazanmaktadır.

Üretimlerinin büyük bir bölümünü gelişmiş ülkelere satan azgelişmiş ülkelerin ihracat gelirleri, gelişmeleri için büyük önem taşıyan sermaye malları ile sınai hamadde ve bir kısım tüketim mallarının satın alınmasına harcanmakta, yani büyük ölçüde ithalata gitmektedir. Bu durumda ülkenin ithal kapasitesi, bir yandan ihracatın hacmine öte yandan doğal olarak ihraç malları fiyatları ile ithal malları fiyatlarının oransal

¹⁴⁵ Necati Mumcu, a.g.e., ss. 89-90.

büyüklüğüne bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle, dış ticaretin yoğunluk ve değerindeki değişimler, az gelişmiş ekonomiler açısından büyük önem taşır.

Ticaret hadlerinde bir artış ülkenin uluslararası pazarlarda satınalma gücünü arttıracak için reel milli gelir, üretimden daha hızlı artar. Bu gelişme, kişi başına gelir artışı yoluyla da refah düzeyini yükseltir; belli miktarda ihracatla, daha fazla mal ithali mümkün olur. Bu ise, ekonomide ihracata ya da ithal ikamesine yönelmiş üretim alanlarında kullanılan kıt kaynakları serbest bırakarak kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratır. Öte yandan ihraç fiyatlarındaki oransal artış sonucunda iyileşen ticaret hadleri, yabancı sermaye akımını da hızlandırarak kalkınmanın finansman kaynaklarını artırır.

Ticaret hadlerinin düşmesi, olumsuz bir gelişme olarak kabul edilir. Ticaret hadlerindeki bozulma, ihraç fiyatlarının düşmesi sonucunda meydana gelmişse, ülkenin dış pazarlarda satınalma gücü ya da ithalat kapasitesi azalacağından, iktisadi kalkınma bundan olumsuz yönde etkilenir. Öte yandan böyle bir gelişme, yabancı sermaye akımını önler, kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına neden olur.

5.2. Dış Ticaret Hadlerini Etkileyen Faktörler

Dış ticaret hadlerini etkileyen faktörleri değişik dönemlere göre ayırdedebiliriz. Kısa dönemde dış ticaret politikası, döviz kurlarındaki dalgalanmalar, tek taraflı transfer ödemeleri ve konjonktürel dalgalanmalar dış ticaret hadlerini etkiler. Uzun dönemde ise, dış ticaret hadleri, üretimde ve tüketimde meydana gelen yapısal değişimler gibi, kalkınma sorunlarıyla ilgili nedenlerden etkilenir. Buradaki amaç iktisadi kalkınmanın dış ticaret haddi üzerindeki etkilerini incelemek olduğundan aşağıda uzun dönem değişimler ele alınmıştır.

Haberler'e göre verim seviyesinde meydana gelen bir artışın veya ulaştırma masraflarında meydana gelen bir düşmenin dışında ticaret hadlerindeki değişimler dış talepteki değişimlerden yani herhangi bir sebeple dış talepte veya sunum eğrisindeki bir kaymadan ve söz konusu ülkenin kendi talebindeki veya sunum eğrisindeki bir kaymadan kaynaklanmaktadır¹⁴⁶.

¹⁴⁶ G. Haberler, **A Survey of International Trade Theory**, Princeton University Press, 1961, ss. 28-29.

Az gelişmiş ülkeler ihracat fiyatlarını yükseltirse, dış talepte bir azalma meydana gelebilir. Bu durumda talebin azalması ihracat gelirlerini de azaltacaktır. Ancak elastik bir dış talep olması durumunda ihracat fiyatlarının düşmesi toplam ihracat gelirlerinin artması sonucuyla da karşı karşıya kalınabilir.

Ticarette bulunan iki ülkeden sadece birinde iktisadi gelişme olduğu varsayıldığında (yani dönüşüm eğrisi dışa doğru kayıyor) yalnız bir ülkenin sunum eğrisi kaymaktadır. Öbür ülkede hiç bir değişme olmadığında süper ticareti önleyici bir eğilim, yani ithal edilebilir malın üretiminin artması, ihraç edilebilir malın üretiminin azalması dışındaki tüm değişmelerde gelişen ülkenin dış ticaret hadleri aleyhte seyredecektir.

Ticaret önleyici bir değişme meydana geldiğinde ticaret hadlerindeki bozulma en az süper ihracat arttırıcı değişme meydana geldiğinde ise ticaret hadlerindeki bozulma en çok olacaktır. Çünkü birinci durumda, ithal edilebilir (ithalatı ikame eden malın) mal üretiminin, ihraç edilebilir malın üretiminden daha büyük oranda artması sonucu ithalat talebindeki artış, toplam üretimdeki artıştan az; ikinci durumda ise ihraç edilebilir malın üretimi artarken, ithal edilebilir mal üretiminin düşmesi, ithal talebini toplam üretim artışından daha çok arttıracaktır. Gelişmenin genel eğilimi yansız ise yukarıda belirtilen varsayımlar altında dış ticaret hadlerinin değişimi yine bozulma yönünde olacaktır. İki ülkenin birbirinin mallarına olan taleplerinin gelir esneklikleri düşük ise, gelişen ülkenin dış ticaret haddinin bozulma oranı yüksek olacaktır.

Başta yapılan varsayımlardan birincisi kaldırıldığında; dönüşüm eğrisi her iki ülkede de dışa doğru kaymış olsun, yani her iki ülke de gelişiyor olsun. Burada ülkelerin büyüme hızları önem kazanır. Böyle bir modelde, dış ticaret hadlerinin değişim yönü, ülkelerin ihraç mallarına yönelik dış talebin artma oranına, gelişmenin genel eğilimine ve ekonomilerin büyüme hızlarına bağlı olacaktır.

Ülkelerin her ikisinde de hem ithal edilebilir ve hem de ihraç edilebilir malların arzı, üretimle aynı oranda artarsa, sunum eğrileri dışa doğru kayar; bu durumda

dış ticaret hadleri gelişme hızı düşük olan ülke lehine değişir. İki ekonominin gelişme hızları eşitse, dış ticaret hadleri değişmeyecektir¹⁴⁷.

Bu konuda sonuç olarak şu söylenebilir: Bir ülkenin ticaret haddi, bir yandan ithalat talebinin miktar ve gelir esnekliğine; öte yandan da ihracatına olan talebin miktar ve gelir esnekliğine bağlıdır. Verimlilik artışı dışında, ticaret hadlerindeki değişimin temel nedenleri bunlardır.

5.3. Dış Ticaret Hadleri ve İhracatın Satın Alma Gücü

Ülkeyi ihracata özendirmekle ulaşmak istenen asıl amaç, sadece ihracat hacmini arttırmak değil, aynı zamanda ihracatın satınalma gücünü yükseltmektir. Böylece, ülke elde ettiği ihracat geliriyle daha fazla ithalatta bulunabilecektir. Ticaret hadlerindeki bir artış, başka bir deyişle ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına göre artması uluslararası piyasada satın alma gücünün de artması demektir. Bu durumda kişi başına gelir ve refah seviyesi yükselir¹⁴⁸.

Belli bir miktardaki ihracat ile daha fazla mal ithal edebilmek mümkün olacağından ülkenin iktisadi kalkınması kolaylaşır. Baldwin ve Meier'e göre ihracata veya ithal mallarına yönelmiş üretim alanlarında kullanılan kıt kaynakların serbest kalınması sağlanabildiği derecede kalkınma için büyük bir güç temin edilir¹⁴⁹. Aynı zamanda ihracat fiyatlarının artması sermaye akımını da uyarır. Böylece sermaye teçhizatı harcanabilecek kalkınma fonlarının artmasını yol açabilir.

Ticaret hadlerindeki bozulma, ihracat fiyatlarındaki bir düşmeden kaynaklanıyorsa, ülkenin dış piyasalardaki satın alma gücü ya da ithalat kapasitesi azalacağından iktisadi kalkınmayı yavaşlatıcı etkiler meydana getirebilir. Fiyatlardaki düşme verim artışından kaynaklanmıyorsa, aynı ithalat seviyesini koruyabilmek için eskisine nazaran daha çok malın ihraç edilmesi gerekir. Bu durumda yabancı sermaye

¹⁴⁷ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 156.

¹⁴⁸ Geral Meier, a.g.e., s.49.

¹⁴⁹ Gerald M. Meier and Robert E. Baldwin, a.g.e., s. 229.

akımı da olumsuz etkilenerek kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına sebep olur¹⁵⁰.

Bir ülkenin ihracatının değerindeki değişiklikleri, ithalat fiyat endeksindeki değişiklikler ile birlikte ele aldığımızda bu ülkenin toplam ihracat geliriyle sağlayabileceği ithalat hacmini bulabiliriz. İlk bölümde belirtildiği gibi ihracatın satınalma gücünü ya da ithal kapasitesini gösteren bu endekse, gelir ticaret hadleri denir.

Net ticaret hadlerinin ihracat miktarının tersine bir gelişme gösterdiği durumda, ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin karşılaştırılması gerçek durumu yansıtmayabilir. Dolayısıyla, net ticaret hadleri yerine, ihracatın satınalma gücünü gösteren gelir ticaret hadlerinin kullanılması, dış ticaret ile iktisadi kalkınma arasındaki etkileşimin anlaşılması açısından daha yararlı olabilir.

Buna karşılık, net ticaret hadlerinin gerçek gelişmeyi yansıttığı bazı durumlarda, gelir ticaret hadleri yanıltıcı olabilir. Örneğin ihraç fiyatlarında belli bir oranda yükselme, ihraç miktarında aynı oranda bir düşmeye neden olmuşsa, aslında durum eskiye göre daha iyidir. Çünkü aynı miktar ithalat, daha az mal ihraç edilerek sağlanabilecektir. Bu durum, birim ihracatın satınalma gücünün yükseldiğini gösterir.

Ülkenin uluslararası pazarlardaki konumunda meydana gelen bir iyileşme, net ticaret hadleri tarafından yansıtıldığı halde, ihracatın fiyat esnekliğinin bire eşit olması nedeniyle, gelir ticaret hadleri bu iyileşmeyi göstermeyecektir¹⁵¹.

Bazı durumlarda net ticaret hadleri bozulurken, gelir ticaret hadleri hiçbir değişme göstermeyebilir. Bazı durumlarda da yine net ticaret hadleri bozulurken, gelir ticaret hadlerinin, yani toplam ihracatın satınalma gücünün iyileşebileceği düşünülebilir. Bu sonuncu durumun nedeni, ihracat hacim endeksinin, net ticaret hadlerindeki bozulmanın olumsuz etkilerini de aşan bir yükselme göstermesidir.

¹⁵⁰ Necdet Serin, a.g.e., s. 109.

¹⁵¹ Ergül Han ve Ayten Ayşe Kaya, a.g.e., s. 157.

5.4. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi

Bu başlık altında önce genellikle hammadde ihracatçısı olan azgelişmiş ülkelerin gelişmiş sanayi ülkeleriyle yaptıkları ticaretten zararlı çıktıklarını savunan görüşler kısaca ele alındıktan sonra, dış ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesinin nedenlerine değinilecektir.

5.4.1. Dış Ticaret Hadlerinin Gelişimi İle İlgili Görüşler

Dış ticaretin azgelişmiş ekonomilerin kalkınmasına olumsuz etkileri olduğuna ilişkin eleştirilerden biri de, dış ticaret hadlerini temel alan görüştür. Buna göre, ticarete bulunan gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaret hadleri, uzun dönemde azgelişmişlerin aleyhine işlemektedir. Uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkelerin aleyhine geliştiği fikrinin öncülüğünü Prebisch ve Singer yapmıştır¹⁵².

Prebisch ve Singer'in görüşlerine göre, herşeyden önce, tarımsal ürünlerin ihracatçısı olan az gelişmiş ekonomilerde, tarım sektöründe verimliliğin ve üretimin artması bu ülkelerin ihracat gelirlerinde bir iyileşme meydana getirmeyecektir. Çünkü bu ürünlere olan talebin yapısı (düşük gelir ve fiyat elastikiyeti) uluslararası piyasalarda fiyatların düşmesine ve böylece verimlilik artışı ile sağlanan yararların, dış ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle, çevre ülkelerden (az gelişmiş ülkeler, merkez ülkeler, sanayileşmiş ülkeler) transfer edilmesine neden olacaktır. Diğer yandan ekonomik konjonktürün yüksek dönemlerinde fiyatlar, ücretler ve karlar hem merkez hem de çevre ülkelerde yükselecektir. Oysa konjonktürün aşağı dönemlerinde merkez ülkelerde ücretler aşağı doğru rijit olduğundan fazlaca azalmazken, çevre ülkelerde sendikaların zayıflığı ve/veya yokluğu, ücretlerin merkez ülkelere nazaran daha fazla düşmesi sonucunu yaratacaktır. Böylece düşük ücretler ürün fiyatlarına yansiyarak çevre ülkelerden merkez ülkelere bir değer transferine neden olacaktır.

Dış ticaret hadlerindeki bozulmanın bir diğer nedeni, sanayileşmiş ülkelerde monopolistik piyasaların hakim olması buna karşın az gelişmiş ülkelerin ihracat sektöründe (tarımsal kesim) tam rekabet koşullarının geçerli olmasıdır. Başka bir

¹⁵² Cem Alpar, a.g.e., s. 55.

deyişle sanayileşmiş ülkede ve/veya ülkelerdeki bir kaç firma bir araya gelip kolayca kartel oluşturabilirken, geleneksel ürünleri üreten binlerce üretici için böyle bir şey söz konusu olamamaktadır.

Dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişip gelişmediği konusu (hesaplama tekniklerinin farklılığı nedeniyle) üzerinde en fazla tartışma yapılan konulardan biridir. Örneğin, dış ticaret hadlerinin sürekli olarak az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği savına karşı çıkan Haberler ancak, ekonomik kriz zamanlarında ilkel madde fiyatlarının sınai mal fiyatlarına nazaran daha fazla dalgalandığını kabul etmektedir.

Singer'e göre uluslararası ticaretin ülkeler arasındaki gelir eşitsizliklerini ortadan kaldırması olanak dışıdır. Az gelişmiş ülkelerde halkın büyük çoğunluğunun parasal ekonomi dışında kalması ve üretimin genel olarak tarıma dayanması, dış ticaretin (neo-klasik kurama göre) üretim faktörlerinin fiyatlarını ve oransal dağılımını etkileyici, teknoloji transferi sağlayacağı gibi olumlu etkilerden gelişmiş ülkelerin daha fazla yararlanmasına neden olmaktadır. Singerle aynı görüşleri bölüşen Myrdal da, gelişen ticaretle birlikte ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin gittikçe arttığını ileri sürmüştür.

Prebisch'e göre gelişmiş sanayi ülkelerindeki oligopolist pazar yapısı nedeniyle fiyatların aşağıya doğru esnek olmaması, teknolojik ilerlemelerden doğan kazançların yüksek ürün fiyatlarıyla faktör sahiplerine gitmesine yol açmaktadır. Buna karşı az gelişmiş ülkelerde meydana gelen verimlilik artışları tarımsal ürün ve hammadde pazarlarında işleyen yoğun rekabet nedeniyle fiyatların düşmesine yol açmaktadır. Sonuçta, az gelişmiş ülkelere zengin ülkelere dış ticaret hadleri yoluyla bir gelir aktarımı gerçekleşmiş olmaktadır.

Bu açıklamardan da anlaşılacağı gibi, az gelişmiş ülkelerin dış ticaretten, dış ticaret hadlerinin bozulması nedeniyle zararlı çıkmalarının temel nedeni iki faktöre bağlanmaktadır. Bunlardan birincisi ücretlerin, diğeri ise tarımsal ürünler ve hammaddelere olan talebin gelir ve fiyat elastikiyetlerinin düşüklüğüdür. Şu halde az gelişmiş ülkelerin herşeyden önce talebin gelir ve fiyat elastikiyetlerinin yüksek olduğu

malların üretimine ve ticaretine kaymaları, diğer yandan da işçi ücretlerini yükseltecek yapısal değişiklikleri gerçekleştirmeleri gerekmektedir¹⁵³.

Uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkeler aleyhine işlediğini ileri süren diğer bir iktisatçı Argihiri Emmanuel'dir. Emmanuel'in geliştirdiği kuramın can alıcı noktası, eşitsiz mübadelenin, mallar arasında değil fakat, ülkeler arasında olduğunu ileri sürmesidir. Bu şekilde daha önce açıklanan Singer-Prebisch tezinden farkı ortaya çıkmaktadır. Ülkeler arasındaki eşitsiz mübadele ücret farklılıklarına dayanmakta ve bu farklılığın sürmesi ise sermayenin uluslararası hareketli, fakat işgücünün hareketsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece ülkeler arasında kar oranları eşitlenirken, ücret farklılıkları sürekli hale gelmektedir.

Amin'e göre az gelişmiş ülkeler, sanayileşmiş kapitalist ülkelerle olan ticaretini sürdürdükçe eşitsiz mübadele varolacak. Eşitsiz mübadelenin kaynağını ise, ücret farklarının verimlilik farklarından fazla olması oluşturmaktadır.

Keynesyen ve Neo-Klasik iktisatçılara göre, dış ticaret hadlerinin bozulması ticarete giren tarafların pazarlık güçlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Pazarlık gücünü etkileyen faktörler ise arz ve talebin yapısı ile tekelleşme olgusudur.

Prebisch ve Singer'in uluslararası ticaretin gelişmiş ve az gelişmiş ekonomiler arasında gelir farklılıklarını arttırdığı, Emmanuel ve Amin'in eşitsiz mübadele yoluyla çevre ülkelerden merkez ülkelere değer aktarıldığı veya Sunkel ve Stewart'ın teknoloji yoluyla az gelişmiş ülkelerin sanayileşmiş ülkelere bağımlı hale geldiğini savunan görüşleri, en azından uluslararası ilişkilerin neo-klasik iktisatçıların varsaydıkları gibi çok dengeli ve tarafların tümüne yarar sağlayıcı bir biçimde gelişmediğini göstermeleri bakımından önem arz etmektedir¹⁵⁴.

Özellikle Keynes, Kindleberger v.d. tarım sektöründe ve ham madde üretiminde azalan verimler kanununun geçerli olacağı görüşüne dayanarak ticaret hadlerinin geri kalmış ülkeler lehine gelişeceğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü eleştirenlere göre ise Engel Kanununun işlemesi sonucu tarımsal ürünlere ve ham

¹⁵³ Cem Alpar, a.g.e., ss. 57-59.

¹⁵⁴ Cem Alpar, a.g.e., ss. 62-63.

maddelere olan talebin miktarı hem oransal olarak düşmekte, hem de gelir ve fiyat esnekliği katı olmaktadır. Bu nedenle ticaret hadleri genellikle tarımsal bir bünyeye sahip ve ham madde ihracatçısı durumunda olan ekonomilerde aleyhe gelişmektedir.Çünkü özellikle tarımsal maddelerde dünya piyasasında fiyatlar sanayi mal fiyatlarına göre daha yavaş bir tempoda artma eğilimi göstermektedir¹⁵⁵.

Haberler, dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine işlediği görüşünü savunan ve bu görüşe karşı çıkan her iki tarafın da yanılmakta olduğunu savunarak; bir ülkenin ticaret hadlerindeki bir düşüşün o ülkenin eskiye nazaran daha ileri olmasına engel olmadığını söylemiştir. Haberler'e göre her iki taraf ileri sürdükleri karşılıklı politik sonuçlar açısından da yanılmaktadır. Yanılmalarının sebebinin de her iki tarafın çelişik sebepler ve amaçlar için korumacılık önermesinin oluşunu belirtmiştir. Bunu da şöyle açıklamıştır: Engel kanununun savunucuları, ticaret hadlerinde, az gelişmiş ülkeler aleyhine olacak bir bozulmayı bekledikleri için az gelişmiş ülkelerde daha sert ithalat sınırlamalarını öngörmektedirler. Azalan verim kanunu taraftarları ise, ticaret hadlerinde endüstriyel ülkeler aleyhine olacak bir bozulmayı bekledikleri için endüstri ülkelerinde daha sıkı bir himayeyi savunmaktadırlar. Ticaret hadleri aynı anda her iki yönde de hareket edemez¹⁵⁶.

Dış ticaret hadlerinin ham madde ihracatçısı ve tarımsal bünyeye sahip ülkeler aleyhine işlediğini savunan en kötümser, ancak uygulamada pek ender rastlanabilecek görüş, J. Bhagwati tarafından ileri sürülmüştür. Dış ticaret literatüründe, yoksullaştırıcı büyüme adıyla anılan bu görüşe göre, dış ticaret hadlerinin son derece aleyhe dönmesinin neden olduğu kayıplar, üretim artışının (büyümenin) sağladığı kazançlardan daha büyüktür. Dolayısıyla bu ülke, dış ticaretin yoluyla sağladığı büyümeden sonra, önceye göre daha düşük bir refah düzeyine sahip olacaktır. Başka bir deyişle, ülke, dış ticaret nedeniyle reel gelir kaybına uğrayacaktır. Bu görüşe göre bu kaybın nedeni dış talep koşullarının elverişli olmamasıdır¹⁵⁷. Yoksullaştırıcı büyüme sürecinde ve koşullarında ülke ihraç edilebilir mallar üretimini arttırırken, ithal edilebilir mallar

¹⁵⁵ Onur Kumbaracıbaşı, a.g.e., ss.78-79.

¹⁵⁶ Gotfried Haberler, "İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerinde Kritik Gözlemler", **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, a.g.e., s. 203.

¹⁵⁷ Jagdish Bhagwati, "Immiserizing Growth: A Geometrical Note", *Review of Economic Studies*, June 1958, ss. 201-205.

üretimini azaltır. Bu koşullar altında yapılan ticaret sonucunda ülkenin dış ticaret hadleri çok büyük oranda bozulur. Bu arada ekonomide, gerek faktör arzındaki artışlar gerekse teknolojik ilerlemeler nedeniyle serbest kalan üretim faktörleri yine ihracat kesimine yöneleceğinden, faktör donanımındaki artışın iktisadi gelişmeye bir katkısı olmaz. Bu görüş gerçekçi olmayan varsayımlara dayandığı için eleştirilmiştir.

Nurkse, ihracat malları talebinde, mutlak bir düşme yoksa, bu malların üretiminin sürdürülmesi lehinde herşeyin söylenebileceğini belirtmektedir. Öte yandan, özellikle ihracat edilebilir malların talep esnekliklerini ciddi bir biçimde araştırmadan, bu konuda bir genelleme yapmak yanıltıcıdır. Nurkse ayrıca, dış ticaret hadleri düşme eğilimi gösterirken ek kaynakların ihracat kesimine akması için bir neden de görmemektedir.

Birleşmiş Milletler Teşkilatının raporlarına göre ticaret hadlerinin gelişmesi, az gelişmiş ülkelerde sermaye teşekkülüne hizmet eden önemli bir kaynaktır. İhracat maddelerindeki fiyat artışları, az gelişmiş ülkelerin ihracat karlarını arttıracak, dolayısıyla bu ülkeler iktisadi kalkınmaları için gerekli sermaye mallarını daha bol miktarlarda alabileceklerdir. Nurkse'ye göre ise dış ticaret hadlerinin gelişmesi az gelişmiş ülkelere döviz kazandırır. Ancak gerekli tedbirler alınmazsa ticaret hadlerinin gelişmesi sonucu gelirleri artan ülkeler gerek içte üretilen ürünleri gerekse ithal edilen ürünleri daha fazla tüketmeye başlayacaktır. Nurkse, bu bakımdan ticaret hadlerinin sermaye teşekkülünün güvenilir bir kaynağı olmadığını ticaret sahasında meydana gelecek canlılığın otomatik bir şekilde sermaye teşekkülüne yol açmayacağını belirtmektedir¹⁵⁸.

Öte yandan Johnson, gelişmekte olan bir ülkenin ithal malları talebinin, o mala olan toplam talebi ile o malın yurtiçi üretimi arasındaki farktan meydana geldiğini belirterek, artan toplam talebin bu malın yurtiçi üretimini de arttırabileceğini ortaya koymaktadır. Artan yurtiçi talep, ithal edilebilir malın yurtiçi arz esnekliğinin yüksekliği ölçüsünde, yurtiçi üretimi arttırarak, dış ticaret hadlerini lehe çevirebilir.

¹⁵⁸ Ragner Nurkse, **Az gelişmiş Ülkelerde Sermaye Teşekkülü**, Çev. Şevki Adalı, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1964, ss. 144-146.

Birleşmiş Milletlerin belli bir dönem için yaptığı hesaplamalara göre dış ticaret hadlerinin ilkel maddeler aleyhine ve sınai mallar lehine bir gelişme gösterdiği; ortalama olarak belli miktardaki ilkel madde ihracatının dönem sonunda, dönem başında satın aldığıının % 60'ını alabildiği ortaya konulmaktadır.

Ayrıca Lewis'in aynı konuyla ilgili olarak yapmış olduğu bir araştırmanın sonuçları, dış ticaret hadlerinde benzer bir eğilimin varlığını ortaya koymuştur.

Tablo: 1'de dış ticaret hadlerinin uzun dönemli gelişimi konusunda farklı görüşlere sahip iktisatçılar, Tablo: 2'de de bu iktisatçıların görüşlerini temellendirdikleri teorik dayanaklar sınıflandırılmıştır.

Bu sınıflandırmadan da görüleceği gibi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak dış ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler/ilksel mallar aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanaklarının yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Klasik görüşü destekleyici uygulama sonuçlarının azlığı, bu görüşün teorik dayanaklarının yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir. Klasik görüşü destekleyici uygulama sonuçlarının azlığı, bu görüşün teorik dayanaklarının geçerliliğinin diğer görüşlere oranla daha zayıf olduğu şeklinde yorumlara yol açabilmektedir.

Tablo: 1 Dış Ticaret Hadleri Trendi ile İlgili Farklı Görüşlerdeki Yazarların

Sınıflandırılması

Dış Ticaret Hadleri Az gelişmiş Ülkeler Lehine ve/veya İlksel Mallar Lehine Gelişir	Dış Ticaret Hadleri Az gelişmiş Ülkeler ve/veya İlksel Mallar Aleyhine Bozulur	Dış Ticaret Hadleri Trendindeki Değişmeler İnandırıcı ve İspat Edilebilir Değildir
Ricardo (1817)	Kindleberger (1943, 1950, 1956) ^a	Schlote (1938)
Malthus (1817)	Martin and Thackeray (1948)	Rostow (1951)
Torrens (1815, 1821)	United Nations (1949)	Young (1951)
Mill (1848)	Singer (1950, 1982)	Viner (1953)
Jevons (1865)	Triantis (1952)	Meier (1958, 1968)
Marshall (1903, 1926)	Myint (1954, 1955)	Haberler (1954, 1959a, 1959b)
Keynes (1912)	Lewis (1955)	Bakhvin (1955)
Robertson (1915)	Myrdal (1956a, 1956b, 19567a,	Elsworth (1956)
Graham (1932)	Atallah (1958)	Morgan (1959, 1963)
Clark (1938, 1941)	Prebisch (1950, 1959, 1964)	Bhagwati (1960)
Kahn (1946)	Lerdau (1959, 1965)	Cairncross (1961)
Viner (1950)	Nurkse (1959, 1967)	Baer (1962)
Haberler (1947, 1958)	Bernstein (1960)	Lipseş (1963)
Lewis (1949, 1952)	Schultz (1961) ^b	Flanders (1964)
Robinson (1954)	Hail (1962)	Kindleberger (1964, 1968)
Mikesell (1954)	Kaldor (1963)	Johnson (1967)
Aubrey (1955)	Wilson vd. (1969)	Kemp (1968)
Moret (1957)	Porter (1970)	Clement vd. (1968)
Montgomery (1960)	Emmanuel (1972)	Bhatia (1969)
Bairoch (1970)	Brecher (1974)	Streeten (1974)
Law (1975)	Commonwealth Secretariat (1975)	UNCTAD (1975)
	Behrman (1977)	d'Herouville (1975)
	Ray (1977) ^c	Yotopoulos and Nugent (1976)
	Adams and Behrman (1982)	Henner (1976)
	UNCTAD (1982)	Schloss (1977)
	Sundrum (1983) ^d	Sodersten (1980)
	Spraos (1980, 1983)	Jabara (1980)
	Josling (1984)	Kravis and Lipsey (1981)
	Labys and Polak (1984)	Hallwood (1982) ^e
	Chu and Morrison (1984, 1986)	
	Sapsford (1985)	
	Thirwall and Bergevin (1985)	
	MacBean and Nguyen (1987)	

Kaynak: D. Diakosavvas and P. L. Scandizzo , "Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities. 1900-1982: The Controversy and its Origins", *Economic Development and Cultural Change*, Volume: 39, No: 2, 1991, ss.238-239,

a. Dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkeler aleyhine bozulmakta fakat ilksel mallar aleyhine bozulmamaktadır.

b. Schultz (1904-1950) yılları arasında oldukça kararlı bir dönüşüm bulmuştur.

c. 1945-1975 yılları arasında ilksel malların fiyatları sadece 33 yıl yükselmiştir.

d. 1970'lerde az gelişmiş ülkelerin dış ticaret hadleri yükselmiştir.

e. 1957-1969 ve 1970-1980 olmak üzere iki dönem halinde incelemiş ve istatistiksel olarak önemli ilişki bulmuştur.

Tablo: 2 Dış Ticaret Hadlerinin Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkeler Arasındaki Değişmelerinin Nedenleri

Değişmenin Nedenleri	Seçilmiş Çalışmalar
<p>Yükselen Trend: Tarım sektöründeki azalan verimler</p> <p>Ekonometrik modellere dayanan tahminler: Talep ve arz şartları sanayi ürünleri ve gelişmiş ülkeler aleyhine dönecektir.</p> <p>Azalan Trend: <u>Arz Yönü:</u> Güçlü sendikalardan kaynaklanan ücret artışları ve mal piyasalarında monopolleşme:</p> <p>İlksel mallarda kronik üretim fazlası nedeniyle, sanayide kullanılan hammadde fiyatlarının azalması.</p> <p>Sınırsız emek arzı dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin ihracat sektöründe ücretlerin en az geçim seviyesinde belirlenmesi.</p> <p>Azgelişmiş ülkelerin ilksel mal üretimlerinde arz esnekliği (yapısal sertlik) dolayısıyla konjonktür değişmelerine uyumsuzluk.</p> <p>Üretim stokları ve reel olmayan fiyatlama</p> <p><u>Talep Yönü:</u> Teknolojik gelişme sonucu birim mamul mal üretiminde kullanılan hammadde ihtiyacının ve talebinin azalması</p> <p>Gelişmiş ülkelerdeki korumacı politikaların azgelişmiş ülkelerin ihracatını engellemesi</p> <p>Engel kanunu</p> <p>Konjonktür devrelerindeki fiyat hareketlerinin farklılığı. Konjonktürün yükselme devresinde ilksel mal fiyatları mamul mallara oranla daha hızlı yükselirken, konjonktürün depresyon devresinde ilksel mal fiyatları daha hızlı düşmektedir.</p> <p>Gelişmiş ülkelerin ekonomik faaliyetleri</p>	<p>Ricardo, Malthus, Torrens, Mili, Jevons, Marshall, Keynes, Robinson</p> <p>Lewis (1952), Aubrey</p> <p>UNCTAD, Prebisch, Singer, Myrdal, Emmanuel Kaldor</p> <p>Bernstein, Singer, Kaldor</p> <p>Lewis</p> <p>Kindleberger 1956, Myrdal</p> <p>Basworth and Lawrence, Hwa, Sapsford</p> <p>UNCTAD, Bernstein, Prebisch, Singer, Kaldor Sundrum</p> <p>UNCTAD, Prebisch</p> <p>Kindleberger (1943, 1950), UNCTAD, Prebisch Schultz, Nurkse, Porter</p> <p>Prebisch, Triantis, Martin and Thackeray</p> <p>Chu and Morrison, Sapsford</p>

Kaynak: D. Diakosavvas and P. L. Scandizzo, a.g.m., s.240.

5.4.2. Dış Ticaret Hadlerinin Bozulma Nedenleri

Burada ilkel madde (çoğunlukla tarımsal ürün ve hammadde) fiyatlarının, sınai ürün fiyatlarına oranla gerilemesinin nedenleri ele alınacaktır. Başka bir deyişle, genellikle ilkel madde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı az gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerinin, neden bu ülkeler aleyhine bozulduğu gösterilecektir.

5.4.2.1. İkel Madde Talep Esnekliğinin Düşük Olması

Engel Yasası'nda da ifade edildiği gibi, gelir arttıkça gıda maddelerine ayrılan gelir payı azalır. Bu gelişmiş ülkelere uygulanırsa, ileri sanayi ülkelerinin ilkel madde taleplerinin, bu ülkelerin milli gelirlerindeki artıştan daha düşük bir oranda artacağı söylenebilir. Gerçekten de, yapılan görgül araştırmaların gösterdiği gibi uygulamada durum böyle olmuştur. Bu gelişmenin altında yatan nedenler şöyle belirtilebilir: Sanayileşmiş ülkelerin artan gelirleriyle birlikte hizmetler kesiminin toplam hasıladaki payı büyümüştür. Oysa bu kesimin ithal gereği oldukça düşüktür. Hizmetler yanında, mallar arasında da gıda maddelerinin payı giderek azalmaktadır. Ayrıca bu ülkelerde ortaya çıkan korumacılık eğilimleri, gıda maddeleri ihtiyacının giderek artan bir biçimde yerli kaynaklardan karşılanması sonucunu doğurmaktadır.

Öte yandan teknolojik ilerlemeler sayesinde yapım imalat sanayinin daha az hammadde yoğun ürünlere geçmesi, doğal hammaddeler yerine sentetik maddelerin kullanılması ve genelde sanayi alanında gerekli hammadde kullanımının azalması, bu gelişmede etken olmuştur. Buna ek olarak az gelişmiş ülkelerde ithalatın gelir esnekliğinin yüksek olması, olumsuz gelişmeyi hızlandırmıştır.

5.4.2.2. Verimlilik Artışlarının Farklı Dağılımı

Teknik ilerlemeler sayesinde sağlanan verimlilik artışları ileri sanayi ülkelerinde daha fazladır. İleri sanayi ülkelerinde bu artışlar yüksek ücret ve karlar şeklinde paylaşılmıştır. Az gelişmiş ülkelerde ise ilksel maddelerin üretiminden sağlanan verimlilik artışları fiyatların düşürülmesi yoluyla paylaşılmıştır¹⁵⁹. Bu artışlar, rekabetçi pazarlarda mal fiyatlarına yansır. Oysa gelişmiş ekonomilerde gerek firmalar,

¹⁵⁹ Necati Mumcu, a.g.e., s.92.

gerekse sendikaların oluşturduğu oligopolist eğilimler, artan verimliliğin fiyatları düşürmesini önlemiş; daha yüksek kar ve daha yüksek ücrete dönüşmüştür. Buna karşı az gelişmiş ülkelerde az da olsa sağlanan verimlilik artışları rekabetin tipik olduğu hammadde pazarlarında fiyatları düşürmüştür. Bu, az gelişmiş ekonomilerden gelişmiş ekonomilere sürekli bir gelir aktarımı demektir.

5.4.2.3. Konjonktür Dönemlerinde İkel Maddeler İle Sınai Ürün Fiyatlarının Farklılığı

Raul Prebisch ve Birleşmiş Milletler uzmanlarına göre, ilksel madde fiyatları konjonktörün refah devresinde şiddetle yükselmekte, alçalma safhasında ise süratle düşmektedir. Sanayi ürünlerinin fiyatları ise, refah devresinde ilksel maddelere göre daha az yükselmekte fakat depresyonda refah devresinde yükseldikleri kadar düşmemektedir. Böylece sanayi ürünleri ile ilksel maddeler fiyatları arasında, ilksel maddelere göre daha az yükselmekte fakat depresyonda refah devresinde yükseldikleri kadar düşmemektedirler. Böylece sanayi ürünleri ile ilksel madde fiyatları arasında, ilksel maddeler aleyhine bir fark ortaya çıkmaktadır¹⁶⁰.

Az gelişmiş ülkelere kıyasla gelişmiş sanayi ülkelerinde sendika ve toplu sözleşme düzeninin yaygın ve güçlü olması, konjonktür dönemlerinde tarımsal ve sınai ürünlerin fiyatlarında farklı bir durum yaratmaktadır. Konjonktörün refah döneminde hammadde fiyatları hızla yükselmekte, alçalma döneminde ise hızla düşmektedir. Sınai ürün fiyatları ise refah döneminde tarımsal ürünlere göre daha yavaş yükselmekte, alçalma döneminde son derece yavaş bir düşme göstermektedir. Böylece ilkel ürünlerle sınai ürünler arasında, birinciler aleyhine bir fark ortaya çıkmaktadır.

5.4.2.4. Tarımsal Ürün Arzının Esnek Olmaması

Tarımsal kesimin ağırlık taşıdığı az gelişmiş ekonomiler tarımsal ürün arzının sahip olduğu olumsuzlukları da yüklenmektedirler. Tarımsal ürün fiyatları yükselince arz hemen arttırılabilmekte; fakat fiyatlar düştüğü zaman, arz hemen kısılamamaktadır. Bu, ülke ekonomisinin esnek bir yapıya sahip olmaması demektir. Kiddleberger'in

¹⁶⁰ Necati Mumcu, a.g.e., s.92.

deyimiyle “arz, fiyat artışlarına karşı esnek, fakat fiyat düşmelerine karşı esnek değildir”.

İleri sürülen bu gerekçelere rağmen, dış ticaret hadlerinin sürekli olarak az gelişmiş ülkeler aleyhine bozulduğuna ilişkin görüşler, çeşitli yönlerden tartışılmaktadır. Genelde İngiltere’ye ilişkin verilerden hareketle ortaya atılan bu görüşlerin, gerek yöntemsel gerekse analitik açıdan test edilerek, ortak bir sonuca götürülmesinin gerekli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, yukarıda açıklanan nedenleri dikkate alarak bir genelleme yapmak gerekirse, dış ticaret hadleri az gelişmiş ülkeler aleyhine bir gelişme içindedir denilebilir.

Kidleberger’in arz elastikiyetleri ve dış ticaret hadleri konusuna ödünç alan ve veren ülke bakımından yaklaşımı aşağıdaki gibi özetlenebilir: Eşit arz elastikiyetleri varsayımının geçersiz olduğu gerçek dünyada ödünç veren ve borç alan ülkenin her ikisinde de mallar için yapılan harcamalarda eşit artışlar olduğu düşünüldüğünde ticaret hadlerinin hangi ülkenin lehine olacağı arz elastikiyetlerine bağlı olacaktır. Eğer borç alan ülke ilkel madde üreticisi ve ödünç veren ülke sanayi ürünler üreticisi ise borç alan ülkenin ticaret hadlerinin düzelmesi mümkündür. Çünkü harcamalardaki artış, üretim hacmini önemli miktarda arttırmaksızın, hiç olmazsa kısa dönemde, fiyatları yükseltir. Harcamalardaki artışın üretim hacmini genişletme, fakat fiyatlarda çok küçük bir artış meydana getirme eğiliminde olduğu yerlerde, bir miktar fazla kapasite mevcut olduğu farzedilirse, bu ödünç veren ülkenin durumuna zıt bir durum olur¹⁶¹.

Az gelişmiş ülkelerin öbür kalkınma sorunları yanında, dış ticaretlerindeki bu olumsuz gelişme eğilimi, bu ülkeleri kalkınma ve sanayileşme çabalarında bilinçli ve rasyonel ekonomi politikası önlemleri alma zorunluluğuna itmiştir.

5.5. Dış Ticaret Hadlerinin Türkiye’deki Gelişim Süreci

Son olarak gelişmekte olan ülkelerden biri olan Türkiye’nin dış ticaret hadlerinin gelişim sürecine kısaca değinilmiştir.

¹⁶¹ Charles P. Kindleberger, **Uluslararası İktisat**, Çev. Necdet Serin, Cilt. 2, Doğan Yayınevi, Ankara, 1970, s.82.

Dış ticaret hadlerindeki değişmelerin önemini açıklamak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatının yapmış olduğu çalışmada 1956-1964 yılları arasında Türkiye'nin net ticaret hadlerinin aleyhe dönmesinden dolayı uğramış olduğu kayıp miktarı hesaplanmıştır.

Tablo: 3 Ticaret Dengesi (Milyon dolar)

	1956 Fiyatlarıyla	1961 Fiyatlarıyla	1963 Fiyatlarıyla		Cari Fiyatlarla
	(1)	(2)	(3)		(4)
1956	— 102,4	— 211,8	— 185,4	—	102,4
1957	— 13,5	— 139,4	— 99,8	—	54,6
1958	— 9,4	— 105,6	— 75,2	—	67,5
1959	— 8,3	— 160,3	— 111,5	—	116,2
1960	— 7,2	— 160,9	— 111,6	—	147,5
1961	— 11,0	— 162,7	— 105,5	—	162,7
1962	— 77,3	— 284,3	— 210,0	—	241,9
1963	— 199,0	— 351,5	— 319,5	—	319,5
1964	— 7,2	— 162,5	— 106,8	—	126,6
1956- 64	— 398,9	— 1,739,0	— 1,325,3	—	1,338,4

Kaynak: Türkiye Ticaret Hadleri DPT Yayınları, s. 32'den Sadun Aren, **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Gözden Geçirilmiş Beşinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.189.

Tabloda görüldüğü gibi 1956'daki ihracat ve ithalat fiyatları hiç değişmeden devam etmiş olsaydı 9 yıllık devre içinde Türkiye'nin toplam dış ticaret açığı sadece 399 milyon dolar olacaktı. Aynı devredeki fiili açık 1 milyar 338 milyon dolar olduğuna göre, aradaki 939,5 milyon dolarlık fark, net ticaret hadlerinin aleyhe dönmesinden dolayı Türkiye'nin uğramış olduğu kaybı göstermektedir. Uğranılan bu kayıp sonucu Türkiye'nin dış borcu artmıştır.

Bu olumsuz duruma karşı az gelişmiş ülkelerin alabilecekleri başlıca iki önlem vardır. Birincisi, dış ticaret işlerini, mevcut pazarlık güçlerini azamiye çıkaracak tarzda, özellikle yabancılarla işbirliği halinde olanların ellerinden alarak yeniden düzenlemek, diğeri de başka az gelişmiş ülkelerle işbirliği sağlamaktır. Açıktır ki, kendi aralarında

kuracakları bir işbirliği ve dayanışma az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler karşısındaki pazarlık güçlerini artıracaktır¹⁶².

Türkiye 1974-1979 yılları arasında dış ticaret hadlerinin aleyhine dönmesinden olumsuz etkilenmesine rağmen ihracatın GSMH'nın % 4-5 dolayında seyretmesi ve reel artış göstermemesi kayıpların önemli boyuta gelmesini engellemiştir¹⁶³.

1960-78'döneminde Türkiye'nin dış ticaret hadleri, genel trend çizgisi üzerinden yılda ortalama % 1.4 oranında kötüleşti. Bu dönem, 1970-73 boom yılları gibi geçici iyileşme aralıklarını kapsadığı gibi, 1974'ü izleyen kötüleşmeyi de kapsamaktadır. Ancak DTH'de dramatik boyuta varan kötüleşme 1979'u izleyerek ortaya çıkmıştır.

Tabloda (sütun 1), 1973-83 aralığında Türkiye'nin (petrol ve petrol dışı ticaretini de kapsayan) dış ticaret hadlerini göstermektedir. Buna göre, Türkiye'nin ithalatını dış borçlanmayla karşıladığı ve ihracatının da GSYİH'nın %4'ü dolayında kaldığı 1974-77 aralığında, dış ticaret hadlerinde kötüleşme sınırlı olmuş; (1973=100) petrol krizini izleyen ilk dört yılda sadece % 20 oranında gerilemiştir. Buna karşılık, 1978-83 arasında gerileme oranı şiddetlenerek üçtebire yükselmiştir.

Tablonun 2. sütunu, bunun petrol fiyatlarına bağlı bir kötüleşme olduğunu göstermektedir. Öte yandan, gelir dış ticaret hadleri 1980'e kadar kötüleştikten, yani reel anlamda ülkenin ithalat kapasitesi % 40 oranında (sütun 4) düşükten sonra yükselişe geçmiş, 1983'te 1973'e oranla % 33.6 oranında iyileşmiştir.

¹⁶² Sadun Aren, a.g.e., ss. 188-189.

¹⁶³ Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Birinci Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 432.

**Tablo: 4 1973-83 Arasında Türkiye'nin Safi ve Gelir Dış Ticaret Hadleri
(1973=100) ve GSMH'nin Oranı Olarak Kayıpları (%)**

Yıllar	Toplam DTH (1)	Petrol DTH (2)	Petrol Dışı DTH (3)	Toplam Gelir DTH (4)	AET Gelir DTH (5)	Ortadoğu Gelir DTH (6)	GSMH'ya % Olarak Kayıp (7) (%)	GSYİ'ya % Olarak İhracat (8) (%)
1973	100	100	100	100	100	100	+ 0.3	6.1
1974-77	80	-	-	-	-	-	-0.85	4.2
1978	73.8	40.7	88.3	82.8	101.6	51.2	- 1.2	4.3
1979	73.7	33.9	94.0	69.4	91.1	53.7	-0.9	3.5
1980	58.5	22.5	98.2	59.9	93.9	44.1	- 1.6	5.4
1981	52.3	21.2	92.6	96.3	98.9	109.3	-3.1	8.1
1982	50.0	21.0	92.2	122.3	99.8	139.9	-4.2	10.9
1983	48.6	-	-	133.6	-	-	-4.7	11.4

Kaynak : Gülten Kazgan, a.g.e., s.433.

İhracat oranı, GSMH'nin değil, GSYİH'nin yüzdesidir.

Tablonun son sütunu, dış ticaret hadlerindeki kötüleşme dolayısıyla ortaya çıkan kayıpların GSMH'ya oranını göstermektedir. Buna göre, dünya konjonktürünün dorukta bulunduğu 1973'te, Türkiye'nin dış ticaret hadlerinden, küçük de olsa, kazancı vardır; GSMH'nin % 0.3'ü kadar olan bu kazanç, izleyen yıllarda yerini kayba bırakmıştır. 1974-79 aralığında, ihracat GSYİH'nin % 4'ü dolayında oynarken, bu kayıplar da GSMH'nin % 1'i dolayında kalmıştır. 1979'dan sonra dış ticaret hadleri kötüleşir ve ihracatın GSYİH'ya oranı artarken, yıllık kayıpların GSMH'ya oranı da giderek yükselmiş, GSMH'nin yıllık artış hızına ulaşmış, hatta 1983'te bunu aşmıştır: 1982 ve 1983'te kayıplar sırasıyla, GSMH'nin % 4.2'si ve % 4.7'sine varmaktadır; oysa GSMH'nin yıllık artış hızı, bu yıllarda sırasıyla, % 4.6 ve %3.2 kadardır. Bu rakamlar, Türkiye'nin dışa açılmasındaki önemli bir sorunun kaynağını gösterir: Türkiye artan üretimini, uluslararası fiyat makası yoluyla dış dünyaya aktarmakta, üretim artışını iç piyasada reel gelir artışına dönüştürememe olgusuyla karşılaşmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaret hadleri açısından karşılaştığı sorun, sadece petrol fiyatı ve buna bağlı olarak ithal malları fiyatlarının artışıyla ilgili değildir. Tarım kökenli ihracat malları 1979-80'den bu yana çok önemli bir olumsuz gelişmeye tanıklık eder: İhracat

edilen miktar artarken, (dolar üzerinden) sağlanan hasılat azalmaktadır. Daha fazla miktarda ihracat karşılığı daha düşük döviz geliri, bu kalemlerin fakirleşme kaynağı olduğunu göstermektedir¹⁶⁴.

Kazgan'a göre 1984 ve izleyen yıllarda Türkiye'nin borç yükünün ve ticaret serbestliğinin artmasıyla varolan dünya koşullarında Türkiye'nin dış ticaret hadleri giderek daha da kötüleşecektir.

Türkiyenin 1982-2003 yılları arasındaki dış ticaret hadlerini gösteren Tablo 5'te 1994 yılı baz yıl olarak kabul edilmiştir. 1994 yılından 2003 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin ihracat fiyat endeksi % 8,8 oranında düşmüş, ithalat fiyat endeksinde bir değişim olmamıştır. Buna göre, Türkiye'nin 1994-2003 yılları arası net değişim ticaret hadleri % 8,8 oranında azalmıştır. Yani, ihracat malı fiyatları ithal malı fiyatlarına oranla % 8,8 düşmüştür. Bu durum, dış ticaret hadlerinin ülke aleyhine işlediğini göstermektedir.

¹⁶⁴ Gülten Kazgan, a.g.e., ss. 432-435.

Tablo: 5 Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri

Yıllar	İhracat Fiyat Endeksi	İthalat Fiyat Endeksi	İhracat Miktar Endeksi	İthalat Miktar Endeksi	Net Değişim Ticaret Hadleri (%)	Gelir Değişim Ticaret Hadleri (%)
1982	104,5	117,7	28,3	42,1	88,7	25,1
1983	99,9	109,9	29,5	49,8	90,9	26,8
1984	93,1	105,3	37,2	60,7	88,4	32,8
1985	88,8	107	48,4	68,3	82,9	40,1
1986	86,2	89,6	52,6	76,6	96,2	50,6
1987	98,8	96,6	65,3	86,9	102,2	66,7
1988	95,3	96	74,8	88,1	99,2	74,2
1989	95,7	99,5	70,5	87,9	96,1	67,8
1990	105,5	104,8	74,4	101	100,6	74,8
1991	104,5	101,5	79,5	97,1	102,9	81,8
1992	105,9	99,6	81,8	98,6	106,3	86,9
1993	103	93,3	87,2	135,1	110,3	96,2
1994	100	100	100	100	100	100
1995	112,6	116,8	106,4	129,6	96,4	102,5
1996	107,6	109,7	116,7	167,5	98,1	114,4
1997	102,5	100	132,6	207,2	102,5	135,9
1998	98,4	96	145,4	201,8	102,5	149
1999	91,7	90	149,8	199,5	101,8	152,6
2000	87,7	94,9	166,3	264,6	92,4	153,6
2001	85,5	94,6	203,7	198,8	90,3	184,1
2002	83,9	93,4	236,1	240,7	89,8	212,1
2003	91,2	100	279,2	305,8	91,2	254,6

Kaynak: İbrahim Örnek ve Muhittin Kaplan, "Dış Ticaret ve Kalkınma", **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, a.g.e, s.123. TCMB web sitesinden derlenmiştir.

6. SONUÇ

Dış ticaret hadleri ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. Dış ticaret hadlerindeki değişim her zaman bir refah değişimi olacağını göstermez. Bu bakımdan dış ticaret hadleri ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki konusunda çok fazla tartışma mevcuttur. Ancak dış ticaret hadlerinin ekonomik kalkınmayı etkilediği gibi ekonomik kalkınmanın da dış ticaret hadlerini etkilediği de açıktır.

Dış ticaret hadleri tanımlarına bazı iktisatçılar tarafından önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Eleştirilerin bir bölümü genel niteliklidir ve özellikle net dış ticaret hadlerine yöneliktir. Ticaret hadlerinin hesaplanmasında kullanılan ihracat ve ithalat fiyat endekslerinin ülkelerin dış ticaretini tam olarak temsil edemedikleri ve ülkeler arasında dış ticaret kazançlarının paylaşımını belirlemede iyi bir ölçü aracı olmadıkları ifade edilmiştir. Dolayısıyla sadece bir ülkenin dış ticaret hadlerine bakılarak o ülkenin dış ticarettten kazançlı veya zararlı çıkacağını söylemenin güç olduğu ifade edilmiştir.

Dış ticaret hadleri kavramına yöneltilen eleştirilere rağmen, kavramın ülkelerin dış ticaret kazançları için iyi bir gösterge olma özelliği cazibesinden pek fazla kayba uğramamıştır.

Doğrudan doğruya ticaret hadlerindeki değişmelere bakarak bir ülkenin dış ticaret kazanç ve kayıplarını mutlak değerlerle hesaplama yoluna gitmenin yanıltıcı olacağını da kabul etmek gerekir. Ancak özellikle uzun dönemde bir ülkenin ticaret hadlerinin genel seyrine bakarak, en azından ilişkilerin yönü açısından o ülkenin dış ticaretteki durumunun nispi fiyatlar çerçevesinde ne durumda olduğu konusunda bilgi sahibi olmak mümkündür.

Geleneksel dış ticaret teorisine göre, her ülkenin karşılaştırmalı üstün olduğu malları üretmesi ve bu alanda uzmanlaşarak dış ticaret yapması durumunda, dünya üretiminin ve ticaretinin artacağı ve her ülkenin bir kazanç elde edeceği ifade edilmiştir. Konuya gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler açısından baktığımızda, faktör donatımı ve teknolojik yapılarına bağlı olarak az gelişmiş ülkelerin madenler, hammaddeler, yakıtlar ve gıda alanlarında üretim yapıp uzmanlaştığı, gelişmiş ülkelerin ise, sanayi mallarında üretim yapıp uzmanlaştığı ve bu malları birbirlerine ihraç ettikleri görülmektedir.

Gerçek hayatta gözlemlenen bu yapı dolayısıyla, dış ticaretin sağladığı kazanımların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında eşit dağıtılmadığı ileri sürülmüştür.

Karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmadan elde edilen kazançların teoride öngörüldüğü gibi eşit dağıtılmamasının en önemli nedenlerinden birisi, dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkelerin aleyhine işlemekte olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Dış ticaret hadleri, ülkelerin ihracat ve ithal ettiği malların fiyatlarındaki değişimler sonucu dış ticareten karlı ya da zararlı çıktığını gösteren bir kavramdır. Ticaret hadlerindeki artış, ülkenin uluslararası pazarlardaki satın alma gücünü arttırarak, belli bir miktar ihracat ile daha fazla ithalat yapılmasına ve ekonomik kalkınma için gerekli olan yatırım mallarının ve hammaddelerinin ithal edilmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda, ticaret hadlerinin düzelmesi ihracat fiyatlarının yükselmesi anlamına geldiğinden, ilgili ülkeye daha fazla yabancı sermayenin girmesine neden olmaktadır.

Ticaret hadlerinde düşme ise, olumsuz bir gelişme olarak kabul edilir. Eğer, ticaret hadlerinde olumsuz bir gelişme var ise, bu durum ülkenin ihracat malları fiyatlarının düşmesine neden olarak, ilgili ülkenin dış pazarlarda satın alma gücünü düşürecektir. Bu durum, ülkenin ithalat kapasitesini düşüreceğinden, yani, ithalat malları için, eskisine göre, daha fazla ihracat malları verileceğinden, ekonomik kalkınma olumsuz etkilenecektir. Böyle bir gelişme ülkeye giren yabancı sermaye akımını yavaşlatacak ve kaynakların ihracat alanından başka alanlara kaymasına neden olacaktır.

Dış ticaret hadlerinin uzun dönemde az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği konusunda bir çok tartışma olmakla birlikte kesin bir yargı bulunmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak: dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine geliştiği veya dış ticaret hadlerinin uzun dönem eğilimlerine ilişkin istatistik ve teorik dayanakların yetersiz olduğu şeklinde sonuçlar elde edilmiştir.

Bütün bu tartışmaları bir kenara bırakıp, ileriye doğru bir projeksiyon yapıldığında, dünyada görülen hızlı nüfus artışı, yeni yerleşim birimlerinin açılmasıyla tarımsal üretim alanlarının daralması, kentleşmenin hızlanması, karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde kabul edildiği gibi statik etkilerden ziyade dinamik etkilerin işlemesi, gelişmekte olan ülkelerde sanayi malları ihracatında önemli ilerlemeler kaydedilmesi gibi etkenler göz önünde bulundurularak gelecekte ticaret hadlerinde gelişmekte olan ülkeler lehine bir değişme olması beklenebilir.

Bir önceki paragrafta belirtildiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde statik etkilerinden ziyade dinamik etkileri işlemektedir. Yani, dış ticaretin geleneksel niteliğini yansıtan, az gelişmiş ülkelerin gıda malları ve hammaddeleri ihraç etmesi, bunun karşılığında gelişmiş ülkelere sanayi malları ithal etmesi durumu zaman içerisinde değişime uğramıştır. Sanayileşme sürecine girmiş az gelişmiş ülkelerde, sanayi malları ihracatında, önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Günümüzde, az gelişmiş ülkeler, kalkınma aşamasında, ileri teknoloji ve yoğun sermaye gerektiren sanayi yönünde yapılanmaya gitmişlerdir.

Kalkınma ile bir ülke ekonomik, sosyal ve kurumsal yapılarını değiştirirken, dış ticarete bir ülkenin kalkınması açısından çok önemli yadsınamaz bir gerçeğidir. Hatta, küreselleşmenin aşırı boyutlara ulaştığı bir dünyada, az gelişmiş ülkelerin dış ticaret olmadan kalkınmalarını gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Durağan bir ekonomiye sahip bir ülkenin kalkınmaya başlayabilmesi dış piyasalara açılması ile mümkündür. Bilindiği gibi, bütün ülkeler, özellikle de az gelişmiş ülkeler, ihtiyaç duydukları yatırım mallarını, ara mallarını, teknolojilerini ve bu teknolojilerin kullanımını (know-how) dış ticaret ile yurtdışından sağlamaktadırlar. Ayrıca, dış ticaret, piyasayı genişleterek uzmanlaşma ve ölçek ekonomilerinden faydalanma olanağını ortaya çıkarmakta; bununla birlikte, yeni ürün, teknoloji, bilgi ve fikirlerin ülkeye tanıtılması, tekelleşmeyi önleyerek rekabetin artırılması gibi pek çok olumlu etkileri de bulunmaktadır.

Yani geçmişteki şartları göz önüne alarak, gelecekte de ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişeceğini ileri sürerek uzun dönemli kesin yargılara varmak yanılıcı olacaktır.

KAYNAKLAR

Alpar, Cem, **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1982.

Aren, Sadun, **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, Gözden Geçirilmiş Beşinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Arısoy, Ebru, “Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi”,
<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/3sa6.doc> (26 Şubat 2007).

Bhagwati, Jagdish. “Immiserizing Growth: A Geometrical Note”, *Review of Economic Studies*, June 1958, ss. 201-205.

Brainard, Harry G. **Uluslararası İlişkiler**, Çev. Osman Tekok, Ankara İktisadi İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1975.

Diakosavvas, D. ve P. L. Scandizzo , “Trends in the Terms of Trade of Primary Commodities. 1900-1982: The Controversy and its Origins”, *Economic Development and Cultural Change*, Volume: 39, No: 2, 1991, ss.238-239

Dinler, Zeynel, **Bölgesel İktisat**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2001.

Ercan, Fuat. “Gelişme Yazını: Eleştiriler ve Yeni Perspektifler”, **Gelişme İktisadi: Kuram Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, Beta Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 355-356.

Freeman, A. Myrick III. **International Trade: An Introduction to Method and Theory**, Harper & Row, New York, 1971.

Goodman, Seymour S, **Dış Ticaret ve Gelişme Hakkında Denemeler**, Çev. Asaf Savaş Akat, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968.

Haberler, G. **A Survey of International Trade Theory**, Princeton University Press, 1961.

Han, Ergül ve Ayten Ayşe Kaya, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Düzeltilmiş ve Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Hoselitz, Bert, **Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri**, Çev. Esin Talu Çelikkın, Yarı Yayınları, Ankara, 1970.

Ingham, B. **Economics and Development**, McGraw Hill, London, 1995.

İlkin, Akın, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, Beşinci Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988.

İşgüden, Tamer, “Gelişme Kuramları”, **Gelişme İktisadi: Kuram Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, Beta Yayınları, İstanbul, 1995, s.141.

İyibozkurt, Erol, **Uluslararası İktisat: Teori ve Politika**, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.

Karluk, Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika**, Ankara, 2002.

Kazgan, Gülten, **Ekonomide Dış Açık Büyüme**, Birinci Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985.

Keynes, John M, **İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi**, Çev. Asım Baltacıgil, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1980.

Kindleberger, Charles P. **Uluslararası İktisat**, Çev. Necdet Serin, Cilt. 2., Doğan Yayınevi, Ankara, 1970.

Kip, Ergün. “Türkiye Dış Ticaret Hadleri”,
<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/ticarethead.doc>,
(26 Şubat 2007).

Kumbaracıbaşı, Onur, **Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1976.

Lewis, W. Arthur, “Sınırsız Emek Arzı ile İktisadi Kalkınma”, **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, Der. Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966 s.94.

Manisalı, Erol, **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1975.

Meier, Gerald M, ve Robert E. Baldwin, **Economic Development: Theory, History, Policy**, John Wiley & Sons Inc., New York, 1957.

Meier, Gerald, **The international Economics of Development**, Harper & Row, New York, 1968.

Mumcu, Necati, **Pür Dış Ticaret Teorisi ve İktisadi Gelişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1969.

Ozga, S. A., **The Rate of Exchange and The Terms of Trade**, Aldine Publishing Company, Chicago, 1967.

Parasız, İlker, **İktisada Giriş: Prensipler ve Politika**, Genişletilmiş Beşinci Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.

Parasız, İlker, **Kalkınma Ekonomisi**, 1. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2005.

Rostow, W. W. “Kendini Besleyen Gelismeye Götüren Kalkış”, İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar, Der. Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966, ss. 48-49.

Scitowsky, T., “İki Dıştan İstifade Kavramı”, **İktisadi Büyüme ve Gelişme Yazıları**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1966.

Serin, Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret: Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden**, Üçüncü Basım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

Streeten, Paul. “Dengesiz Büyüme”, **İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, Der. Metin Berk, Fikret Görün ve Selim İlkin, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1966, s.94.

Taussing, F. W., **International Trade**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1966.

Tezel, Yahya Sezai, **İktisadi Büyüme**, İmaj Yayınevi, Ankara, 2003.

Türkay, Mehmet, “Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı”, **Gelişme İktisadi: Kuram Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, Beta Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 90-92.

Türkay, Mehmet, “Konjonktürel Bir Kavram Olarak Müdahale ve Gelişme İktisadi”, *İktisat Dergisi*, İstanbul, Nisan-Mayıs 1997, ss. 33-35.

Tüylüoğlu, Şevket ve Hamza Çeştepe, “Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, **Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular**, Der. Sami Taban ve Muhsin Kar, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004 ss.27-77.

Yaviloğlu, Cengiz, “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2002, ss. 40-70.

Yaviloğlu, Cengiz, “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2002, ss. 59-77.

Yılmaz, Şiir Erkök, **Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**, Ankara, 1992.